

II. FEJEZET

JÓLÉTI SZEGÉNYSÉG - GONDOSKODÓ BÜNTETÉS

"Kezdetől fogva szakadéknyi távolság választotta el egymástól az emberiség erkölcsi, illetve szellemi teljesítményét. A technika rögtön maga mögé utasította az erkölcsöt. A szakadék a technika fejlődésével egyre nő."... De az emberiség mesterséges környezetének állandó változása immár úgy felgyorsult, egy-egy embernek annyiszor és oly mértékben kell újra meg újra alkalmazkodnia élete folyamán, hogy az emberi természet ily módon a végsőkig próbára tétetik."

(Toynbee, A.J.: Válogatott tanulmányok, Budapest, 1971. 369. és 388. old.)

1. A jóléti államok társadalompolitikai dilemmái

A polgári társadalomban látványosan kibontakozó ipari fejlődés kísérelése lett a többé-kevésbé folyamatosan növekvő bűnözés. Mintha maga az ember, aki a technika fejlesztése terén szinte minden csodára képes, képtelen lenne megbirkózni az általa teremtett új helyzettel. Egyre növekvő

mértékben rosszul, helytelenül reagál a "haladásra". Nem tud, nem akar alkalmazkodni vagy nem képes létrehozni az alkalmazkodást megkönnyítő, hatékony intézményeket. Durkheim és Marx óta tudjuk, hogy a bűnözés a társadalom diagnózisának megbízható eszköze. Mérete, összetétele jelzi az adott közösség morális "egészségét", polgárainak fegyelmezettségét, alkalmazkodó készségét a társadalmi, politikai, gazdasági és szociális, végső soron erkölcsiként megjelenő kihívásokhoz. De informál arról is, hogy a politikai, hatalmi intézményrendszer milyen mértékben képes céljait elfogadtatni polgáraival, azok különböző rétegeivel, hogy intézményesített eszközei megfelelőek-e az egyéni, a közösségi és az általános társadalmi célok eléréséhez.

A huszadik század kezdete óta különösen felgyorsult tudományostechnikai fejlődés és iparosítás megfelelő termékbőséget biztosított ahhoz, hogy - legalábbis a dinamikusan fejlődő országokban - az általános jólét hosszú távon egyre szélesebb tömegek számára elérhető legyen. A társadalmi, politikai és szociális intézményrendszer reformja - válságok és kitérők után - egy emberségesebb társadalom perspektíváját vetítette fel, amelyben az egyenlőbb esélyek biztosításában az állami gondoskodás egyre nagyobb szerepet játszott. Az ideákból született intézményrendszer, valamint a társadalom egyes rétegei, természetes közösségei és egyedei azonban nem az elvárásoknak megfelelően működtek. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy egyre több gondot okoztak és okoznak a nemkívánatos társadalmi jelenségek, a deviáns viselkedési formák, közöttük a bűnözés terjedése, új, egyre veszélyesebb formáinak megjelenése. Ennek a fejlett polgári demokráciákban ellentmondásos tendenciának a bemutatására teszek most kísérletet úgy, hogy nemcsak a negatív társadalmi folyamatokat gerjesztő erők, hanem az ellenük intézményesült társadalmi reakciók ábrázolására is törekszem.

A tudományos, műszaki fejlődés a huszadik században a tőkekoncentráción keresztül a centralizációs tendenciáknak kedvezett. Olyan termelési formák kialakulását segítette elő, amelyekben a fejlett technológia ésszerűen hierarchizált gazdasági szervezetben működik. A termelési szerkezet változása újabb mobilitást váltott ki a társadalom minden rétegében és felerősítette az urbanizációt is. A lakosság, a kereső népesség koncentrációja már az 1920-as években a világvárosokban - New York, Chicago, Párizs, London, Berlin - valósult meg. A centralizált gazdasági szerkezet az eddiginél homogénabb érdekcsoportok kialakulását eredményezte a társadalom egészében és az érdekérvényesítés új formáinak megjelenésre adott módot. Közben folyamatosan növekedett a társadalmilag megtermelt javak mennyisége, amelyek elosztásában újabb és újabb konfliktusokat okozott a klasszikus értelemben vett szabadpiac szabályainak automatizmusa. Az államhatalom és az állam-igazgatás funkciója e folyamatok következtében megváltozott. A korábbi kívülálló, harmonizáló funkciót egyre inkább a beavatkozó, konfliktus-kezelő funkció váltotta fel. Az első világháború, a világgazdasági válságok, az internacionálék működése, a Szovjetunió létrejötte, a weimari köztársaság bukása nyilvánvalóvá tette, hogy az állami beavatkozásnak a hivatalos politika rangjára kell emelkednie a polgári demokrácia alapvető értékeinek védelme érdekében.

A klasszikus értelemben vett szabadpiac hívei a nyilvánvaló válságok ellenére is hosszú ideig meg voltak győződve arról, hogy a kapitalista társadalomban bármilyen zavart követően helyreáll majd az egyensúly - mégpedig a foglalkoztatottság magas szintjén -, ha az áruk és a termelési tényezők piacának önszabályozó mechanizmusai szabadon érvényesülhetnek. Sőt, a klasszikus-liberális álláspont szerint a ciklikus válságok végső soron elősegítik a rendszer hosszú távú fejlődését. A világgazdasági válságok

azonban olyan mértékben mondtak ellent a régi elméleteknek, hogy csak új módszerek alkalmazásával lehetett feloldani az ellentmondásokat. Így alakulhatott ki Keynes elmélete, amely elismerte, hogy a kapitalista rendszer képtelen automatikusan létrehozni és újratermelni a teljes foglalkoztatottság állapotát, ezért a kialakuló keresleti hiányt, a nagy tömegeket érintő munkanélküliséget állami beavatkozásokkal kell ellensúlyozni. Az egyenlőbb esélyek biztosítását célzó állami beavatkozás egyik eszköze a liberális polgári demokráciákban a **szociálpolitika** volt. A közel egy évszázados fejlődés során változtak a politikát mozgató szereplők, az értékek és a normák, a jóléti elosztásba bekerülő szükségletek, a hozzájutás elvei és a jogok jellege. A fejlődés során azonban - bár változó volt a szociálpolitikának a társadalmi újratermelésen belüli szerepe és a gazdasághoz való viszonya - egyre inkább piacon kívüli szükségletkielégítő rendszerként működött, amely a piac által spontán módon létrehozott alapvető egyenlőtlenségek kiegyenlítését szolgálta. A második világháború után a jóléti állam koncepciójának általános elfogadásával az állami beavatkozás, segítségnyújtás széleskörű lehetősége teremtődött meg.¹ A szociálpolitika az alapvető emberi szükségletek kielégítését célozta az egészségügyi ellátás intézményrendszerének megteremtésével, az iskolarendszer fejlesztésével, az átmenetileg vagy tartósan bajbajutottak intézményes támogatásával. Működési mechanizmusában jelentős szerepe volt az egyes országokban nagyon eltérő módon alakuló társadalombiztosítási rendszernek. A polgári liberális országok szociálpolitikájának harmonizálását segítették elő olyan, társadalmi kérdésekkel foglalkozó szervezetek, mint a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) vagy a Nemzetközi Társadalombiztosítási Szövetség (ISSA), valamint a jogszabályokat és normákat egymáshoz közelítő Európa Tanács.² Ez a beavatkozási politika olyan sikeres volt 1967-ig, hogy a

szakemberek már a "növekedés ciklikusságáról" kezdtek beszélni. A siker - amint az már közismert - átmenetinek bizonyult. Az általunk vizsgált időszak kezdetén azonban - az első világháború után - még a tömeges munkanélküliség és a gazdasági, társadalmi válságok halmaza jellemezte a fejlett világot.

2. Társadalompolitika és büntetőpolitika az Amerikai Egyesült Államokban

A társadalomtudományok kohóját, működésének centrumát az 1920-as évek végétől már nem Európában, hanem az Amerikai Egyesült Államokban találhatjuk meg. Egyfelől a dinamikus gazdasági fejlődés, másfelől éppen az ebből a fejlődésből fakadó társadalmi konfliktusok kitűnő terepül szolgáltak a szociológiai indíttatású műhelyeknek. Az angolszász dominanciájú, magas szintű kultúra ebben a földrajzi környezetben nem kötődött mereven a hagyományokhoz, de képes volt arra, hogy mindent átemeljen, ami hasznosíthatónak bizonyulhat az új környezetben. Az 1930-ig, az újabb és újabb hullámokban érkező bevándorlók, a vállalkozók, a munkavállalók adaptációs gondjai foglalkoztatták a társadalomtudományok művelőit. Ezzel egyidejűleg a hatalom állami megrendelésekkel is ellátta a formálódó tudományos műhelyeket, amelyek így egyre vonzóbbakká váltak az európai tudósok számára, főleg azokban az országokban, amelyekben a második világháború felé sodródó diktaturák már a kritikus társadalmi vizsgálódás tiltásáig is eljutottak. Ebből a környezetből szinte egyidőben nőtt ki a **chicagói iskolaként** ismert kriminálszociológiai irányzat, a Merton nevéhez fűződő szociológiai iskola, valamint a korabeli büntetőpolitikát és szociálpolitikát leginkább befolyásoló **pszichológiai iskola**. Ezek az iskolák azonban nem váltak el élesen egymástól, megjelenésük

pillanatától kezdve nyitottak voltak egymás eredményei iránt; a szociológia és a pszichológia elkülönülése ezen a kontinensen, ebben az időben még nem volt jellemző, inkább az eklekticizmusra való hajlam alakította kapcsolatukat.

A **chicagói iskola** művelői a legkiválóbb angol empirikus kutatási hagyományokra támaszkodtak akkor, amikor magyarázatot kerestek a megnövekedett - különösen a fiatalok körében utánpótlást termelő - új bűnözési formákra. A korábbi deduktív indíttatású elméletek és a statisztikai adatszolgáltatásra épülő társadalomfilozófiai megközelítések mellé - mindenekelőtt Angliában - felzárkóztak a közvetlen empirikus tapasztalatokon alapuló kutatások. Ennek első és talán a chicagói iskolában formálódó nézetekre is ható szép példája Burt 1925-ben, a fiatalok bűnözés témakörében végzett kutatása.³ Burt a szegénység és a fiatalok bűnözés kapcsolatát próbálta empirikusan tettenérni. Szerinte a **szegénység** részben az alapvető fizikai szükségletek kielégítésének nehézségeit jelenti, olyan nélkülözést, amely már az egészséget veszélyezteti, másrészt azonban jelenthet olyan, a fizikai létet közvetlenül nem veszélyeztető állapotot is, amelyben az objektív adottságok - főleg a lakáskörülmények - a morális fejlődést gátolják. Az általa vizsgált körben **minden hatodik** fiatalok azoknak a szegényeknek a csoportjába tartozott, amelyben az alapszükségletek kielégítése volt hiányos. (A lopást elkövető fiatalok között ezek aránya elérte a 81%-ot.) A szegénység másik - a morális fejlődést akadályozó - formája az elkövetők nagyobb, mintegy 21%-os körére volt jellemző. Ezt a csoportot a rossz lakáskörülmények jellemezték. (Az 1920-as években Burt zsúfoltnak tartotta azt a lakást, amelyben kettőnél több felnőttre jutott egy lakószoba. E számításban két 10 évnél fiatalabb gyermek számított egy felnőttnek.) A zsúfoltság - írta - a legkritikusabb korosztályt távolítja el otthonától és verbuválja az "utcasarki társadalmat". A zsúfolts

lakáskörülmények szerinte haragra, gyanakvásra, váratlan agressziós kitörésre ösztönöznek és a szexuális ösztönök korai megnyilvánulásához vezetnek. Burt nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a zsúfoltság miatt az érintettek életéből hiányoznak a pihenés, a felüdülés előfeltételei. Ha ez az objektív környezet még negatív viselkedési mintát is produkált (tehát valamelyik szülő vagy idősebb testvér alkoholista, büntetett előéletű volt vagy bűnöző életmódot folytatott), akkor a fiataikorú számára a bűnelkövetés veszélye különösen megnövekedett. A fiataikorú elítéltek családjában 26%-ban talált további bűnelkövetőt, ezekre kivétel nélkül jellemző volt a szegénység egyik vagy másik állapota.⁴

A szegénység és a bűnözővé válás kérdéseit vizsgálta amerikai körülmények között Thrasher, 1927-ben Chicagóban megjelent munkájában. A szerző a fiataikori gangek társadalmi formáinak bemutatását tekintette feladatának, valójában azonban a szociális átlagtól való elmaradás, az új társadalmi körülményekhez való alkalmazkodás kérdéseit boncolgatta. A fiataikori csoportos bűnözés új és igen veszélyes elkövetési módként jelent meg a huszas évek elején az amerikai nagyvárosokban. Thrasher szerint a szervezett elkövetési mód, a megvalósított cselekmények társadalomra veszélyessége miatt a fiataikori játszó-csoportoknál - bár ezeknek is vannak aszociális jellemzőik - lényegesen komolyabb fenyegetettséget jelentő csoportosulásokról volt itt szó. A szerző azt találta, hogy a nagyvárosok szegény-övezeteiben összeverődött fiatalok számára csak ez a "hibás" integráció volt a járható út. Szüleik, gyorsan cserélődő szomszédai a fejletlen vagy közepesen fejlett országok elsőgenerációs bevándorlóiból kerültek ki, akiket az óhazában nagyon szoros kontroll alatt tartott a közösségi tradíció. Az új körülmények között a felnőtt személyiség is nehéz helyzetbe került és képtelen volt kisközösségi

kohéziót biztosítani az új generáció számára. A gyorsan zajló mobilitás, vándorlás állandóan új és új kontaktusok felvételére készítette az utcára szorult fiatalokat. Mivel hiányzott az intézményes segítség és az otthoni irányítás, így önmaguk számára teremtették meg azokat a presztízscsoportokat, amelyekben belül sajátos integráció és ellenőrzés alakult ki. A már hagyományosnak tekinthető amerikai közösségek vakok és érzéketlenek voltak az új bevándorlók gondjai iránt. A fiatalok számára a "hivatalos" amerikai társadalmat a tanító, a munkáltató és a rendőr testesítette meg. Az elnyomó, fegyelmező módszerek alkalmazása, az elutasító viselkedés, elidegenítette őket a "befogadó-kultúrától", csoportjaik a hivatalos társadalomból való kivonulást szimbolizálták.⁵

Ezek^{ve} a - részben még angol, részben már amerikai - hagyományokra támaszkodott a chicagói iskola egyik legmarkánsabb irányzata, az un. **ecológiai kriminológia**. Legkiemelkedőbb képviselői, Shaw és McKay, a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején kezdték publikálni eredményeiket.⁶ A nagyvárosi bűnözés e neves kutatói arra kerestek magyarázatot, hogy bizonyos övezetekben milyen tényezők vezettek a fiatalkori bűnözés rohamos emelkedéséhez. Vizsgálataik során azt tapasztalták, hogy a magas fiatalkori bűnözési mutatók együtt járnak az átlagon felüli arányú iskolakerüléssel, a felnőtt és női bűnözéssel. Ezekben az övezetekben az átlagnál magasabb a halálozási arány, különösen nagy a gyermekhalandóság, az egészségromlás, a gyilkosság és a szociális függőség. E halmazódó hátrányok vizsgálatánál a szerzők szerint a nemzeti és a faji hovatartozás elemzése irreleváns, ehelyett a szomszédságot, a település társadalmi életét kell tanulmányozni. Mindig ott magas a fiatalkori bűnözés, ahol egymással versengő értékek működnek a nevelésben és a fegyelmezésben. Azokról a nagyvárosi övezetekről van szó, amelyekben a

megélhetésért, pozícióért folyó harcban a kegyetlen és a kemény eszközöket gyakran veszik igénybe. A társadalom által intézményesített megoldások vagy hiányoznak, vagy alkalmatlanok funkciójuk betöltésére. A társadalom perifériájára kerültek körében a materiális javak birtoklása szimbolizálja a hatalmat, ezekért a javakért szabályozatlan, farkastörvények uralta szabad verseny folyik, amelyben a reklámok mindig új motivációt eredményeznek, de többnyire depressziót, sikertelenségi érzést váltanak ki. A periférián folyó versenyben gyengül és elenyészik a közösségi kontroll, személytelenné, magányossá válik az egyén.⁷ A szerzők álláspontja szerint a nagyvárosi fiatalkori bűnözés további növekedése csak az e területen élők életkörülményeinek érvényesülési és szociális esélyeinek javításával állítható meg.⁸ Emellett McKay az érintett lakóközösség arculatához igazított prevenciós programok megvalósítását is szükségesnek tartotta, ennek keretében az intézményesített szabadidős programok szervezésében látta a valódi alternatívát a spontán aszociális csoportképződéssel szemben. E programokba szerinte a szomszédságból főleg olyan személyeket kellene bevonni, akik konvencionális értékhorozók; Segítségükkel fokozatosan és öntevékenyen megszüntethetőek lennének az értékkonfliktusok. Igen fontos eleme volt e megelőzési programnak az, hogy annak a már bűnelkövető és/vagy javító intézetből, börtönből szabadulók befogadására alkalmas közösségként kellett volna működnie.⁹

Ez az irányzat, amely a bűnözés átlagosnál gyakoribb előfordulási övezeteire összpontosította figyelmét, később is élénken hatott a kutatók körében, sőt az 1970-es évek általános válsághangulatában igazi reneszánszát élte. Ugyanakkor nem elégített ki minden kriminológust. Shelley szerint például "a mobilitás magasabb fokán, amikor lényegileg megszűnik a társadalmi dezorganizáció, ez az elmélet már nem tud magyarázatot adni a magas arányú

kriminalitás állandosulására."¹⁰ Szerintem azonban a mobilitás magasabb foka mellett még mindig, jelentős probléma a tömegek leszakadása. Ma is tömegek élnek a létminimum határán, a periférián. Így McKay és Shaw tételei ma is érvényesek és hitelesek.

Mielőtt a chicagói iskola újabb irányzatainak bemutatását folytatnám, az egész szociológia fejlődésére máig alapvető befolyást gyakorló Merton anómia-elméletének lényegét kell itt röviden vázolni ahhoz, hogy a továbbfejlődésről hiteles kép alakulhasson ki.

Merton a Durkheim által létrehozott gondolati rendszerben, a társadalom strukturáját követve vizsgálta a deviáns viselkedésre vonatkozó eltérő társadalmi esélyeket. Így magyarázatot talált arra a kérdésre is, hogy a deviancia, ezen belül a bűnelkövetés miért és milyen körülmények között jellemzőbb az alsóbb, a szegényebb rétegekre, mint az átlagos létfeltételek között élőkre. "A szegénység - írta - nem izolált változó. Csupán egyik alkotóeleme az egymással kölcsönösen összefüggő társadalmi és kulturális változók együttesének. Ha ebben az összefüggésben nézzük, akkor nagyon különböző állapotokat fejezhet ki. A szegénység, mint olyan, és a lehetőségeknek ebből keletkező korlátoltsága nem elegendő magyarázat a feltűnően magas bűnözési arányszám kialakulására... Az antiszociális viselkedés csak akkor válik normális következménnyé, amikor a szegénység és a vele összefüggő hátrányok a társadalom összes tagjai által elfogadott kulturális értékekért folyó versenyben együtt járnak azzal, hogy **a kultúra a pénzfelhalmozást tekinti a siker szimbólumának.**"¹¹ A fenti megállapítás Merton szerint a korabeli amerikai társadalomra a legjellemzőbb. Itt a meghírdetett egyenlőségben a sikerszimbólumot a pénzfelhalmozás, az anyagi jólét jelentette. "Az amerikai ideológia szerint - írta - ezek a célok átlépik a réteghatárokat, ezek a határok nem korlátozzák a célok

elérését, ugyanakkor a tényleges társadalmi szerkezetben vannak rétegekülönbségek a közös-szimbólumok elérhetőségében." Az eleve hátrányos helyzetből történő indulás - alacsonyabb iskolai végzettség, rosszabb anyagi viszonyok, nyelvi nehézségek - szorongást, neurózist, antiszociális viselkedést idéznek elő.¹²

Ebben a gondolati rendben a Durkheim által megfogalmazott anómiás állapot már nemcsak a normanélküliséget és értékválságot jelentette, hanem a társadalmilag meghírdetett célok és az elérésükre intézményesült eszközök bonyolult rendszerében azt a tartós és tömeges sikertelenségi állapotot is, amely a konform magatartási formák kudarcából fakadt. Merton szerint többnyire ez okozza az intézményesített eszközök tagadását, hiszen az emberek "a technikailag leghatékonyabb eljárást - akár megengedett, akár nem - előnyben részesítik az intézményesen előírt magatartással szemben. Ahogy ez a folyamat előrehalad, a társadalom integrációja meggyengül és bekövetkezik a társadalmi anómia állapota".¹³ Ez az idézett mondat már visszakanyarodást jelentett a durkheimi anómia-fogalomhoz.

Amíg azonban Durkheim a viszonylagos normanélküliséget jelölte az anómia fogalmával, Merton a kulturális és a társadalmi struktúra összhangjának felbomlásából származó zavart, konfliktust. "Az anómiát ennél fogva a kulturális struktúrában bekövetkezett zavarnak tekintjük - írta - ami főleg akkor fordul elő, ha éles ellentét mutatkozik egyfelől a kulturális normák és célok, másfelől a csoport tagjainak társadalmilag struktúrált lehetőségei között, hogy e normáknak megfelelően cselekedjenek. ... A társadalmi struktúra - folytatta - eszerint nyomást gyakorol a kulturális értékekre, amennyiben a társadalomban bizonyos helyet elfoglaló egyének számára megkönnyíti, míg mások számára nehezíti vagy egyenesen lehetetlenné teszi az értékekkel összhangban álló cselekvést."¹⁴

Az értékválságra, a normakonfliktusra, a sorozatos sikertelenségre való esély egyenlőtlen társadalmi megoszlása az a Merton által fogalmazott tétel, amelyre a chicagói iskola további, maradandónak bizonyult tudományos irányzatai a leginkább építettek. Merton munkásságának köszönhető az is, hogy Durkheim tételei az angolszász és különösen az amerikai szociológia továbbfejlődésében jelentős szerepet játszottak.

A **chicagói iskola** műhelyében - Merton tételeit ismerve - az 1940-es, 1950-es években jelentős a törekvés volt észlelhető a kifejezetten a bűnözést erősítő társadalmi folyamatok feltárására. Sellin kulturális konfliktus elmélete például a bevándorlók magukkal hozott kulturájának, tradíciójának elerőtlenedését mutatta be az új körülmények között és a beilleszkedés során létrejött konfliktushelyzet kialakulását az új elvárásokhoz, az új kultúrához való alkalmazkodás nehézségeire vezette vissza. A régi és az új kultúra ütközésére nemcsak az egyénen belül kerülhet sor, hanem akkor is, amikor a kisebbségben lévő csoportok egymással kerülnek konfliktusba, vagy éppen az uralom megszerzésére törekszenek egymás felett. Így jöhet létre olyan szituáció, amelyben az eredetileg nem antiszociális életvezetésű személyek és csoportok a megváltozott körülmények között tömegesen bűnelkövetővé válnak.¹⁵

Sutherland differenciális asszociáció elmélete az előbbiekre építve megállapította, hogy az első generációs bevándorlók a legmodernebb gazdasággal való találkozás során egyszerre élik át a komplex társadalmi átrendeződést és a Sellin által kimutatott kulturális konfliktust. Ebben a csak egyénileg megvívható küzdelemben alakul ki az a makacs individualizmus, amely már könnyen készlet a bűnelkövetésre. A megélhetésért folytatott küzdelemben, az egyének, levette a korábbi kisközösségek béklyóit, nyitottak lesznek minden, addig általuk nem ismert megoldási mód, közte a bűnös viselkedési minták befogadására. Miután az emberi viselkedés többnyire reakció a környezet

kihívására és egyben tanult magatartás is, így a bűnös modell követésére annál nagyobb az esély, minél intenzívebb az ilyen mintákkal való kapcsolat, különösen a bevándorlás utáni első, legnehezebb időszakban.¹⁶

Az említett nézeteket a **szubkultura elmélet** is felhasználta, amely Cohen, Cloward, Ohlin és Miller nevéhez fűződik és első megjelenése az 1950-es évekre tehető. Cohen ismerte fel először, hogy a tudós elődök által végzett kutatások egy jól körülhatárolható **szubkulturát** tártak fel. Ennek részesei olyan képet alkottak maguknak a világról, hogy érvényesülésük az adott társadalomban intézményesített eszközök felhasználásával megoldhatatlan. Cohen a szubkulturához tartozó fiatalokról megállapította, hogy neveltetési körülményeik és lehetőségeik tekintetében teljesen különböznek középosztálybeli kortársaiktól. Ez a réteg úgy véli, hogy számára a középosztály normái és intézményei nem biztosítják a sikeres életet, az érvényesülést. Ezért erről lemond és aktivitása¹⁴ inkább a rövid távú célok elérésére, mint a hosszú távon elérhető státusz megteremtésére irányítja.¹⁷ Cloward és Ohlin a Cohen által körvonalazott közegben, a perifériás létező közeli fiatal fiúk körében végzett vizsgálataival pontos képet alkotott a szubkultura világának zártságáról, belső szervezettségéről, normarendszeréről. A szubkultura általuk jellemzett rendszerében a vagyon elleni és az erőszakos bűncselekmények elkövetésére van a legnagyobb ösztönzés. Ezekben az illegális megoldási módokon keresztül válnak a csoport tagjai környezetükben rövid távon sikeressé. A kábítószer rabjai viszont azok lesznek, akik sem a legális, sem az illegális világban nem tudnak sikereket elkönyvelni.¹⁸ Miller, aki 21 utcasarki csoport életét figyelte 10-30 hónapon keresztül a nagyváros leginkább fertőzött övezeteiben, azt állapította meg, hogy az alacsonyabb osztályok kulturájának éppolyan az átörökítési története és folyamata, mint az uralkodó kulturának és egy sajátos belső integritásban fejlődik századok óta.

Ezért, ha valaki hűségesen követi az alacsonyabb osztályok kulturájából fakadó elvárásokat, az előbb-utóbb jogsértővé válik. Egyébként erre ösztönöz az is, hogy az illegális megoldásba, "befektetett" energia általában gyorsabban térül meg és kisebb, kevésbé tartós erőfeszítést igényel, mint a legális. A szubkulturában - szerinte - vannak olyan helyzetek, amikor a közvetlen környezet éppen a jogkövető magatartást tekinti deviánsnak.¹⁹

Az erőszak, az erőszakos viselkedés amerikai szubkulturáját empirikusan is vizsgálta Wolfgang és Ferracuti. Szerintük **maga a szegénység is kulturává válhat**: "A több generáción át sikertelen, a periférián élő rétegek körében a társadalommal szembeni elvárás is eltér az átlagostól vagy a társadalomban uralkodótól. Az állandóan irritált, frusztrált szülők gyakran válnak gondatlanná, nemtörődömmé és agresszívvé. A gyerekek öröklik a társadalomhoz való negatív viszony értékeit, köztük a erőszak kultuszát. A közvetlen környezet eltűri és el is várja az erőszakos reakciót. Így az az egyéni fejlődés során az értékrend részévé válik."²⁰

Mertonnak, továbbá a chicagói iskola irányzatainak kutatásai nyomán az 1940-es évektől kezdve már nemcsak az abszolút értelemben vett szegénység, hanem a **relatív depriváció** bűnözésre ösztönző hatására is sokan rámutattak. A relatív depriváció a társadalmi átlagtól való lemaradást jelent a szükségletek és az egyéni aspirációk kielégítésében, a társadalmi státuszban, valamint a kulturális, művelődési lehetőségekben.²¹ A relatív depriváció - Toby szerint - jelentősebb mértékben ösztönöz a bűnelkövetésre, mint az abszolút szegénység, mert a materiális javak látványos kínálata és elérhetősége a legnagyobb csábítást jelenti az érintettek számára.²² Számos empirikus kutatásban tettek kísérletet arra, hogy a relatív deprivációt bizonyító tények és a bűnelkövetés között megtalálják az összefüggést. A bűnelkövetők körében végzett vizsgálatok valóban azt igazolták, hogy közöttük - társadalmi

jelenlétükhöz képest - többen vannak a szakképzetlen, alacsony iskolai végzettségű személyek, akiknek a szükségletkielégítési lehetősége az átlagtól elmarad, társadalmi státusza a perifériához közeli.²³

Ezek a tudományos eredmények az 1960-as évek óta váltak általánosan ismertté. Hatásukra a közvélemény az elkövetőt és a sértettet egyaránt áldozatnak tekintette. A deviáns viselkedési formák, különösen a bűnözés bővített újratermelődését a felgyorsult műszaki, társadalmi fejlődés kísérő jelenségeként, általában az "előrehaladás", a "fejlődés" szükségképpen megfizetendő áráként könyvelték el. Ebben az értékítéletben azonban már megjelent az un. jóléti állam politikai lehetőségeiből, intézményeiből való kiábrándulás is. Ennek a tehetetlenséget is kifejező válság-hangulatnak a kialakulásához nagymértékben hozzájárult egy - a szociológiai indítatású elméletekkel ellentétes - eszmetörténeti irányzat is, a **pszichológiai iskola**. Az Egyesült Államokban már az 1930-as években sok híve volt a pszichológiának, mint olyan tudományosan megalapozott "szolgáltatásnak", amely támaszul szolgálhat az egyéni adaptációs gondok, konfliktusok megoldásához. Freud munkásságának hatása már akkor lényegesen nagyobb volt a tengeren túl, mint saját, európai környezetében. Követői - az amerikai igényeknek megfelelően - már nemcsak a gyógyításban fejtettek ki aktivitást, hanem, kihasználva a szociológiai elméletek - főleg Durkheim és Merton - által nyújtott kedvező elméleti indíttatást, átfogó szociálpszichológiai koncepciók megalkotására tettek kísérletet. Durkheim az anómia fogalmával - mint ismeretes - a viszonylagos normanélküliséget jelölte, Merton a kulturális és a társadalmi struktúra összhangjának felbomlását. Mindketten világosan rámutattak azonban arra, hogy e fogalom a társadalmi és kulturális struktúra egyik tulajdonságára, s nem az ezzel a struktúrával kapcsolatban lévő egyének tulajdonságaira vonatkozik. Mihelyt azonban kiderült, hogy e fogalom segítségével a deviáns viselkedés

különböző formái is megérthetőek, a fogalmat egyes tudományos körök kiterjesztették: "... inkább egyének, mint környezetük bizonyos körülményeire kezdtek vonatkoztatni. ... Az anómia lelkiállapot - idézte Merton MacIvert -, amelyben törést szenved vagy végzetesen meggyengül az egyénben a társadalmi összetartásnak - az erkölcs fő mozgatórugójának - az érzése."²⁴ Az anómia egyes irányzatokban frusztrációként jelent meg és ezzel a belső motivációra került a hangsúly, nevezetesen arra, hogy nagyon hasonló külső készletetésekre milyen pszichés okok alapján alakulhat ki egymástól sokszor nagyon eltérő egyéni reakció. Amíg a chicagói iskola a tágabb környezetben, a társadalmi folyamatokban kereste a bűnözést újratermelő determinánsokat, addig a pszichológiai iskola az egyénben lezajló folyamatokra ható tényezőket vizsgálta. Elhanyagolta a társadalmi törvényszerűségek elemzését, a hangsúlyt a legszűkebb környezetről - a családról, az iskoláról, a kortárscsoportokról - a személyiséget közvetlenül befolyásoló ingerekre és így az egyéni, egyes bűnelkövetést meghatározó lelki folyamatokra helyezte át.

Az igazi amerikai specifikum a szegénység és a bűnözés társadalmi kezelésének összekapcsolódása és a pszichológiai módszerek alkalmazásának dominanciája volt. Ez talán annak tulajdonítható, hogy az Egyesült Államokban a 19. század első harmadában, főleg a keleti part államaiban a tömeges szegénység társadalmi problémaként való megjelenése az igen gyors iparosítás és urbanizáció következménye volt, amely keletkezése pillanatától összefüggött e réteg növekvő bűnözési aktivitásával. Ebben az időben - ahogy ezt az előző fejezetben részletesen kifejtettem - Európában egyre erősödött az a később a hivatalos politika rangjára is emelkedő tendencia, hogy mind a szegénység, mind a bűnözés jelentős része "társadalmi eredetű bajnak" tekinthető. Az Egyesült Államokban viszont, ahol a szabad érvényesülést hirdették meg és a gazdasági fejlődés soha nem látott méreteket öltött, Castel szerint "a

szegénység legjobb esetben is a kudarc jele, legrosszabb esetben pedig valamilyen fogyatékoság bizonyítéka, de mindenképpen egy hiányosság mutatója".²⁵ Merton úgy vélte, hogy az amerikai uralkodó kultúra értékrendje három axióma köré csoportosul:

- mindenkinek ugyanazokért a nagyravágyó célokért kell küzdenie, hiszen azok mindenki számára elérhetőek,

- az aktuálisan elszenvedett, látszólagos kudarc csupán egy állomás a végső siker felé vezető úton,

- az az igazi kudarc, ha valakiben alábbhagy vagy megszűnik a becsvágy.

"Ezek az axiómák - írta Merton - először is a társadalmi struktúra kritikáját az én kritikájává alakítják azoknál, akik társadalmi helyzetüknél fogva nem tudnak maradéktalanul és másokkal egyenlő mértékben élni a lehetőségekkel; másodsor hozzájárulnak a társadalmi hatalom struktúrájának megőrzéséhez, mert az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó egyéneket arra ösztönzik, hogy ne a hozzájuk hasonlókkal, hanem a felül lévőkkel azonosuljanak; harmadszor pedig nyomást gyakorolnak a lankadatlan nagyravágyás kulturális parancsával való azonosulás érdekében, hiszen megtagadják az egyenjogú társadalmi tagságot azoktól, akik nem tudnak alkalmazkodni."²⁶

Az 1930-as évek világválsága ideje alatt a freudi hatás erősödésével a szegénység és a bűnözés kezelésének módjában is áttértek a morális kezelésről a pszichológiai és az orvosi kezelésre, a szociális munkát pedig "kisajátították az emberi viszonylatok specialistái". E "tudományos jótékonyág" eredményeként a pszichológiai beavatkozás lett a szociális program lényege. E feladatra indult meg a szakemberképzés is. Az 1930-as évek közepén elfogadott kormányprogram, amely Roosevelt nevéhez fűződik és amelyben a fent említett módszert még komoly pénzbeli segélyezés is kiegészítette,

végül csak azokat a rétegeket érintette pozitívan, amelyek konjunkturális szegényeknek voltak tekinthetők; "vagyis azt a népességet - írta Castel -, amely rendes körülmények között integrálódik a rendszerbe, de amelyet a gazdasági válság hirtelen kritikus helyzetbe hozott".²⁷ A strukturális szegénység helyzete azonban változatlan maradt és sorsuk, problémáik kezelési módja egyre inkább összefonódott e réteg deviáns, bűnöző köreinek kezelésével.

A kriminálpszichológiai iskolában egyébként kezdettől fogva **két irányzat** versengett egymással. Az egyik szerint a bűnelkövetők jelentős részét képező **habituális bűnözők** tulajdonképpen pszichopaták, akiknek személyisége - főleg korai környezeti hatásokra - oly mértékben torzult, hogy képtelenné váltak a felelősség vállalására, arra, hogy bármilyen jellegű tapasztalataikból tanulságokat vonjanak le, vagy arra, hogy lelkiismeretük szabályozza cselekedeteiket. Ezek egyébként is nagyon impulzív, egocentrikus és érzelmileg labilis személyiségek; büntetés ellenére előbb-utóbb visszaesővé válnak és velük szemben a hagyományos büntetőjogi szankciók hatástalannak bizonyulnak. Gondos pszichológiai (klinikus) "kezeléssel" alapvetően közösség-ellenes személyiségük pozitív irányban befolyásolható, de alapvetően nem változtatható meg.²⁸

A másik irányzat szerint a normális magatartás motivációja ugyanaz, mint a bűnözőké, legfeljebb végeredményében az egyik destruktív, a másik nem. Kétségtelen - ismerte el Abrahamsen -, hogy a bűnösnek minősülő cselekvésben több szerepe van az ösztönös motívumoknak és a korai gyermekkorban eltorzult értékrend szerint működő primitívebb személyiségnek, de lényegét tekintve a bűnelkövető nem torzult, hanem sérült személyiségnek tekinthető, aki pszichológiai segítségre szorul.²⁹ Abrahamsen szerint egyébként minden emberben van késztetés a bűncselekmény elkövetésére, a legtöbb ember azonban képes ezt elnyomni, "újrakanalizálni", illetve gátlás alá helyezni. A külső

hatás erőssége és a belső készenlét intenzitása alapján jöhet létre az erős affinitás. A szerző szerint a helyzet valamelyest hasonlítható a tuberkolózis keletkezéséhez, amely csak a külső baktérium és a belső hajlam együtt-hatásaként fejlődhet ki. Abrahamsen a külső hatások szerepét az érzelmi stabilitás kialakulási lehetőségével hozta összefüggésbe. "Gyakran halljuk - írta -, hogy a tört család és a szegényes életkörülmények kedvezően hatnak a bűnözési aktivitásra. Ez csak annyiban igaz, amennyiben érzelmi elbizonytalanodást okoz. Az érzelmi elbizonytalanodás eredményez családi feszültséget, amely még nagyobb érzelmi válságokhoz vezet... Az az életforma, amelyben a minden átmenet nélküli szeretet és a gyűlölet uralkodik, amelyben egyszer a biztonság, majd váratlanul a bizonytalanság az úr, ott nehéz morálisan egészséges utódokat nevelni. Az ilyen légkörben élő szülők képtelenek gyermekeik igényeit felismerni, szükségleteit kielégíteni. Erre az atmoszférára reagálhatnak bizonyos belső késztetéssel is rendelkező fiatalok antiszociális, bűnös viselkedéssel."³⁰ Az amerikai kriminológus egyébként elismerte a chicagói iskola megállapításainak helyességét arról, hogy a tömeges kivándorlás, a rohamos iparosítás és a nagyvárosok kiegyensúlyozatlan fejlődése az amerikai társadalom sajátja, s mint ilyen, különösen kedvez a bűnözés rohamos emelkedésének. 1941-ben még 1,5 millió nagyobb jelentőségű bűncselekményt tartottak nyilván, 1956-ban ~~ez~~ már 2,5 milliót. 1957 végéig a bűncselekmények növekedési üteme négyszerese volt a lakosság növekedésének és 1958-ra az emelkedés már elérte az évi 8 %-ot. A szerző a fejlődés patológikus vonásának tartotta, hogy a siker Amerikában összekapcsolódott a materiális javak - bármilyen úton történő - megszerzésével. A bűnüldözés már akkor sem tudott lépést tartani a bűnözéssel, így a bűnelkövetők kevés kockázatot láthattak illegális tetteikben, hiszen kis esélyük volt - főleg a nagyvárosi körülmények között - a lebukásra.³¹

Abrahamsen elméletében még szerencsés arányban egyesültek a személyiségre ható külső környezeti hatások és azok belső motivációban való feldolgozása. A főleg fiatalokkal foglalkozó, a büntető politikára rendkívül jelentős befolyást gyakorló **klinikai pszichológiai iskola** ugyanakkor egyre kevésbé figyelt a tágabb környezet hatásaira, sőt azok jelentőségét többnyire tagadta is. A Glueck házaspár - nagy hatású kutatásai kezdetén - abból indult ki, hogy a fiatalokat ért káros hatások nem a nagyvárosi környezetből, a hátrányos helyzetű szubkulturákból származnak; ezek csak teret és lehetőséget biztosítanak az agresszióhoz, a bűnös viselkedéshez. A fiatalok személyisége Glueckék szerint zárt ajtók mögött otthonukban, nagyon fiatal korban alakul ki és a már kifejezett személyiség cselekvéseinek ad keretet a lakókörnyezet, a baráti kör. Nem a szubkulturának alárendelt módon cselekszenek tehát, ellenkezőleg, ők formálják a szubkulturát.³² A személyiségek jelentős egyedi sajátosságokat hordoznak testi felépítésükben, temperamentumukban, a bennük lévő ösztönök erejében, a társadalmiasultság, az integráltság fokában, a gátlások minőségében és mennyiségében emellett - egyelőre még nem mérhető módon - igen nagy jelentősége van e téren az öröklött tulajdonságoknak is. "Mindezek ellenére - írták - a szociológusok egy része mindenható erőt tulajdonít a közvetlen környezetnek - gang-nak, a szomszédságnak, a társadalmi hovatartozásnak - vagy a legtágabb értelemben vett társadalmi folyamatoknak."³³ Amíg - érvelésük szerint - a környezeti és a kulturális hatások csak a potenciális lehetőség szintjén okai a bűnelkövetésnek, addig kiemelkedően nagy jelentősége van a szülő-gyermek kapcsolatnak, hiszen a gyermek belső adottságai és a szülőktől elsajátított korai értékrend alapján "válogat" a kulturális elemek közül.³⁴ A társadalmi környezet leszűkített

értelmezése a Glueck házaspárnál és még sok pszichológusnál az egyoldalú indukciós - egyedi pszichológiai vizsgálatoknál használatos - módszer kizárólagos alkalmazásából fakadt. Elméletük adaptálására nagyrészt azért volt nyitott a politikai környezet, mert ezt a módszert újító módon, nagyon alapos körültekintéssel alkalmazták.

Vizsgálatukat 1939-ben kezdték és eredményeiket öt monográfiában tették közzé, az utolsót 1970-ben.³⁵ A vizsgálat kezdetén Bostonban 500 fiatalkori bűnelkövetőt és 500 nem bűnöző fiatalot választottak ki, kiknek átlagéletkora 14 és fél év volt. A következőkben részletezett alapvizsgálat után ugyanezekhez a fiúkhoz tértek vissza azok 17-25 éves, majd 25-31 éves életkoruk között. Ezek az ellenőrző, nyomonkövető vizsgálatok új utakat nyitottak a pszichológiai módszerek alkalmazása előtt. Egyébként nemcsak a következetes kutatói magatartás volt jellemző munkásságukra, hanem a vizsgálati szempontok igen részletes kidolgozottsága és széles skálája is; hosszú előtanulmányozás után 104 szempont részletes és visszatérő módon történő feltárására törekedtek. Ezek közül 66 pszichológiai részdiagnózis eredménye; közöttük a koragyermekkori megbetegedés, az alacsony verbális intelligencia, a túlmozgékonyosság, az ellenséges beállítódás, a gyanakvás, az érzelmi labilitás, az önkontroll, az önkritika, a gyakorlati érzék hiánya, az alkalmatlansági érzés, a neurotikus vagy a pszichopata személyiség. A többi 38 szempont a család objektív körülményeinek, érzelmi helyzetének feltárására irányult, közöttük az apa és anya esetleges alkoholizmusára, büntetett előéletére, az otthon zsúfoltságára, a család gazdálkodó képességére, a családtagok ambícióira, a felnőtt családtagok munkához való viszonyára, a gyermekekkel kapcsolatos szülői magatartásra stb.³⁶ Visszatérő vizsgálataik

eredményeként rizikó-csoportokat állapítottak meg az alanyok körében és ennek alapján tipológiát alakítottak ki. Jóllehet az individuális prognózis felállítását - még részletes adatok alapján is - problematikusnak tartották, de az általuk megállapított kockázati tényezők előfordulási gyakorisága szerint nem zárkoztak el attól, hogy a klinikai pszichológia művelői ennek alapján valószínűségi következtetéseket vonjanak le a személyiség jövőjére nézve. Az ilyen módon is feltételesen vállalt prognózis előfeltétele azonban szerintük az olyan megfelelően megalapozott diagnózis, amely mellé jól körülhatárolt pszichológiai treatment rendelhető.³⁷

Adataik azt mutatták, hogy a fiatalkorúként elítélt személyek több mint fele már 8 éves kora előtt komoly antiszociális tulajdonságokkal tűnt ki, további 40%-a 11 éves kora előtt jelentett hasonló problémát környezete számára. Tehát a súlyos, a bűncselekménnyé fejlődő magatartás-zavar a vizsgálati alanyok 90%-ánál még a pubertáskor előtt megnyilvánult. Az antiszociális magatartás egyébként - véleményük szerint - a személyiség fizikai és pszichikai sajátosságainak, családi, neveltetési körülményeiből fakadó érzelmi adottságai, és a nevelést biztosító környezet objektív adottságai alapján, illetve az előbbi három tényező együtthatásaként alakul ki.³⁸ Végző elemzésükben is tagadták a tágabb környezet, a szociális helyzet, a társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó hátrányok szerepét a bűnözővé válásban, annak ellenére, hogy például a fiatalokú elkövetők között az iskolai tanulmányokat alapfokon abbahagyók közel tízszeres arányban, a felnőttkorban segédmunkából élők kétszeres gyakorisággal, a nagyvárosi slumokban lakók 10-20 %-kal nagyobb arányban fordultak elő, mint a kontroll csoportban. Ezekre a feltűnő aránytalanságokra azzal reagáltak, hogy e tényezők önmagukban és automatikusan

nem váltanak ki különös reakciót, hiszen, ha így lenne, akkor a hátrányos szociális viszonyok között élők többsége bűnelkövető lenne, márpedig ezt eddig egyetlen vizsgálat sem igazolta.³⁹ Ebben nekik és a hasonló következtetésekre jutó pszichológusoknak persze igazuk van. Ott tévednek azonban, amikor azt hiszik, hogy vizsgálataik során a kizárólagos és egyetlen igazság nyomára jutottak. Helytelenül járnak el, amikor azonos minőségű jelenségnek tekintik az egyedi és megismételhetetlen - bár múltját tekintve szükségszerűen, egyéni motívumok alapján létrejött - bűnelkövetések halmazát a társadalmi egyenlőtlenségek következtében tömegjelenségként újratermelődő bűnözéssel. **Nem észlelik, hogy az egyedekből felépülő tömeg minőségileg más megközelítést igényel.** Az indukció és a dedukció módszere csak meghatározott vizsgálati szintig kapcsolható össze. A tudomány mai állása szerint az egyedi jelenségek vizsgálatában - különösen a pszichés folyamatok szintjén - szinte soha nem jelenik meg az általános. Az általános, a tömeg szintjén viszont már nem érzékelhető az egyedi, a megismételhetetlenül egyszeri, legfeljebb a tipikus, a sokszor előforduló, a gyakori, amely viszont még messze van a szociológiailag tettenérhető tömegjelenségtől. Ebből a hibás szemléletből vetették el az európai kriminológusoknak és a chicagói iskolának azt az alapvetését, hogy az élet minőségének javítása a bűnözés csökkentése irányába hat. Leegyszerűsített igazságnak tartották azt, hogy a bűnözés minősége és mennyisége befolyásolható azzal, ha a szegényeknek munkalehetőséget, megélhetésükhöz megfelelő jövedelmet biztosítanak, elpusztítják a gettókat és a slumokat.⁴⁰ Ezek az intézkedések ugyan önmagukban nem hoznak eredményt, legalábbis nem a kívánt mértékben, de a tapasztalatok azt mutatták, hogy a Glueckék által javasolt individuális megelőzési modell sem váltotta be a hozzá

fűzött reményeket, mert alkalmazása során elmaradt a bűnözést tömegjelenségi szinten reprodukáló tényezők hatásának enyhítése.

A két amerikai kriminológus a bűnözést az egyedi bűnelkövetés szintjén vizsgálva a személyiség defektúozus megnyilvánulásával azonosította és klinikai módszereken alapuló, egyéni pszichológiai korrekciót tartotta célravezetőnek. E korrekció vagy treatment szakértői diagnózis eredményeként munkálható ki. (Szerintük az "early discovery" és a "timely treatment" a beavatkozás sikerének titka.) Úgy vélték, hogy a fiatalkori bűnözés megelőzésére akkor lehet számítani, ha a házaspárok alkalmasak lesznek arra, hogy szülővé váljanak, ha javulnak a családok érzelmi, klimatikus viszonyai. Ezért tanácsadó szolgálatok szervezésére tettek javaslatot, amelyekben pszichológusok segítenének a családi szocializációs funkciók ellátásában. A bűnözés ^{megelőzésében} még ennél is nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az iskolának. Az iskolai oktatás részévé kell tenni - állították - a családi életre nevelést. A tanároknak rendelkezniük kell azzal a készséggel, amely alkalmas a veszélyeztetett gyermekek diagnosztizálására, kiszűrésére. A legveszélyeztetettebbek kiszűrése után számukra speciális osztályokat lehetne nyitni, amelyekben az oktatás szempontjait megelőzik a kezelés, a nevelés követelményei. A tanárokat ki kell képezni a szociális esetmunkára, hogy aktív közreműködésükkel harmonizálódhasson a megbomlott szülő-gyermek kapcsolat.

Ha nem is lehet minden egyes javaslatukat helyeselni, alapjában véve elfogadható törekvéseket fogalmaztak meg Glueckék és pszichológus kollégáik.⁴¹ Két vonatkozásban azonban téves úton jártak. Egyrészt nem látták azt, hogy a hagyományos bűnözési formák újratermelődésében a kezelés fontos, talán nélkülözhetetlen, de semmiképpen sem egyedüli, más megoldásokat helyettesítő

eszköz. Másrészt azt hitték, hogy a ma ismert pszichológiai eljárások alkalmasak az említett feladatok betöltésére. Ez utóbbi tévedésükben mások is osztoztak; általánosan elterjedt nézet volt, hogy a hatalom ilyen módon képes a negatív társadalmi folyamatok befolyásolására. A vita az Egyesült Államokban még ma sem tekinthető lezártnak.

A tudomány által felkínált új eszmék - amelyek **treatment-ideológia** néven váltak ismertté - mindenesetre alapjaiban rendítették meg az akkor még ^{inkább} Vtettarányos elvekre épülő büntetőfelelősségi elméletet. A pszichológiai tanok hatására a büntetendő tett társadalmi értékeléséről a bűnöző személyiség értékelésére tevődött a hangsúly. Az új elveket következetesen vallók körében a bűncselekménynek legfeljebb tipológiai (személyiségtipológiai) jelentősége volt. A büntetés kiszabása szerintük mindenekelőtt a személyiség átformálhatóságát figyelembe véve valósítható meg. Mivel az emberrel foglalkozó tudományok fejlettsége és az alkalmazott eszközök hatásának megítélése nem tette lehetővé annak az időszaknak a pontos meghatározását, amely a kívánt javulást eredményezi, a treatment-ideológia képviselői úgy vélték, hogy a büntetés csak határozatlan időtartamban szabható ki. A büntetés legáltalánosabb formájának továbbra is, vagy talán méginkább a szabadságvesztést tartották, amely akkor szolgálja megfelelően a bűnismétlés megelőzését, ha megfelelő idő áll rendelkezésre az elkövetők megjavítására. Ezért a rövid tartamú szabadságvesztést alkalmatlannak, sőt az elítéltek egymásra gyakorolt kedvezőtlen befolyása miatt kifejezetten károsnak minősítették. A szabad életben folytatódó reszocializáció megvalósítására az utógondozás rendszerének széles körű felhasználását indítványozták. Felfogásuk szerint a szabadságvesztés treatment jellegű alkalmazása komplex bűnmegelőzési

célok szolgálatába állítható. Az elkövető izolációja ugyanis védelmet nyújt a társadalom számára további veszélyes tettek megvalósításával szemben. A treatment-eljárásban alkalmazott szakemberek biztosítják az elkövetők átnevelését, megjavítását, ami viszont lehetőséget teremt a bűnismétlés megelőzésére. E nézetek megfogalmazói abban reménykedtek, hogy a bűnözés szélesebb értelemben véve is megelőzhető. Bízta abba, hogy tudományos módszereik továbbfejlesztésével képesek lesznek felismerni a potenciális bűnözőt, és így megfelelő szakértelemmel beavatkozhatnak a bűnöző pályafutás korai kifejlődésébe. Eredményeket vártak a családokat segítő szociális-pszichológiai esetmunkáktól, az iskolai nevelés említett reformjaitól is. Az Egyesült Államokban a második világháború után uralkodóvá váló jóléti államkoncepció, a jótékony állami beavatkozás rendszerének kiépítése, a szociális intézmények és az ezeknek megfelelő politikai elvek meghonosítása kedvező feltételeket teremtett a treatment elvein felépülő "gondoskodó büntetőpolitika" befogadására.

Az amerikai büntető felelősségi rendszere is széleskörű lehetőséget biztosított a treatment-ideológia alkalmazására. Itélkezési gyakorlata ugyanis nem kodifikált jogrendszeren, hanem precedenseken alapult. Így amikor a bűnelkövetők átnevelésének szükségessége és lehetősége felmerült, a hagyományos jogi megkötöttség nem akadályozta az elképzelések valóra váltását. Az átnevelés szükségességének hangsúlyozásával és széleskörű alkalmazásával már az ötvenes évek elején a szabadságvesztés vált a büntetés uralkodó formájává. Abban a körben, ahol a nevelést fokozott mértékben tartották fontosnak - így a fiatalok bűnözők, a legsúlyosabb bűncselekményeket megvalósítók és a visszaesők körében - a büntetés általánosan alkalmazott

formája a határozatlan tartamú szabadságvesztés lett. Ezzel párhuzamosan megkezdődött az elvek gyakorlati kikísérletezése a büntetés-végrehajtásban.

A legkiválóbb szakemberek jelentős anyagi és erkölcsi támogatást kaptak a treatment-program kivitelezéséhez.⁴² A treatment differenciált megvalósításának alapjául az elítéltek különböző szempontok szerint kialakított tipológiai szolgáltak. Kaliforniában pl. Warren és munkacsoportja dolgozta ki a hatvanas évek legkorszerűbbnek minősített elítélt-tipológiáját. Szerintük az elítéltek személyiségjegyekben megnyilvánuló különbségeik alapján diagnosztizálhatók és ezek ismeretében sorolhatók típusokba. A típusonként eltérő program - mindenekelőtt a pszichoterápia és a szocioterápia - a biztosítéka a társadalmi beilleszkedés minden eddiginél eredményesebb megvalósításának. A treatment két szakaszban valósult meg: zártintézeti körülmények között és a szabad életben, az utógondozás során. A hangsúly az előbbin volt, mivel álláspontjuk szerint a személyiség eredményes átalakítására csak zártintézeti körülmények között kerülhet sor. A második szakaszban már csak az volt a feladat, hogy a megváltozott személyiségeket a szabad életkörülményekhez segítsék adaptálódni.⁴³ Az ilyen és az ehhez hasonló, differenciált treatment-programok megvalósítására először kísérleti börtönökben került sor. A széles körű megvalósításhoz "elosztó központokat" terveztek, ahol tudós-teamek döntöttek volna a diagnózisról, meghatározva a treatment lényegét is. A büntetés végrehajtására kijelölt intézetekben a treatment-program végrehajtásáról börtönpszichológusok, -szociológusok, - orvosok, és -pedagógusok gondoskodtak volna. A tervek szerint egy szakemberekből álló tanács meghatározott időközönként felülvizsgálta volna az addigi kezelés eredményességét és az illetékes intézet véleményének felhasználásával döntöttek volna a szabadulás időpontjáról.

A kísérleti börtönök egész sora keletkezett az Egyesült Államokban, kitűnően felszerelt pszichológiai laboratóriumokkal, korszerűen kialakított cellarendszerrel, sportolásra és a szabadidő kulturált eltöltésére alkalmas helyiségekkel. (Sok börtönben tornaterem, uszoda, könyvtár, televízió, télikert állt az elítéltek rendelkezésére.) Megállapították az elítéltek szabad mozgásának korlátait, biztosították az egyéni továbbképzést, engedélyezték a korlátlan levelezést és a látogatók ugyancsak korlátlan fogadását. A csoportos és egyéni terápia volt azonban a treatment legfontosabb része. A kísérleti börtönökben minden öt elítéltra jutott egy, a treatment munkában foglalkoztatott szakember. Az első kísérletek után közel egy évtizeddel azonban már mindenki a treatment-ideológia csődjéről beszélt.

A válság jelei a hetvenes évek elején már markánsan megmutatkoztak a börtönökben egyre inkább terjedő erőszakban, az általánosan eluralkodó anarchiában és a történelemben addig soha nem látott méretű börtönlázadásokban. Toch adatai szerint pl. az amerikai börtönökben 1965-ben 40, 1975 pedig 120-130 elítéltet öltek meg. 1970-ben Kaliforniában már csak egy a százhoz volt az esélye annak, hogy az elítélt büntetését súlyos testi sértés nélkül megússza.⁴⁴ 1969-ben még 39 börtönlázadás volt az Egyesült Államokban, 1970-ben már 59, közöttük a súlyos véráldozatokat követelő atticai és san quentin-i.⁴⁵ Mindezek az események és tények, valamint a börtönből szabadultak bűnismétlésének igen jelentős aránya (40-60 %) felkeltette a közvélemény figyelmét a büntetőpolitika iránt. Kormánybizottságok és a legkülönbözőbb szakemberekből álló testületek vizsgálták a büntetési rendszer működését, keresték a válság okait.

Először a határozatlan tartamú szabadságvesztés került a vádlottak padjára. Kimutatták, hogy míg 1959-1969 között a börtönben töltött átlagos időtartam elítéltenként 24 hónap volt, addig a hetvenes évek elején Kaliforniában, ahol a treatment-rendszer a legkövetkezetesebben érvényesült, már 36. Az utóbbiban egyébként is jelentősen megnövekedett a szabadságvesztésre ítélték száma; míg 1944-ben 100 ezer lakosra 65 jutott, 1965-ben már 145. A treatment-program alkalmazásának csúcsán Kaliforniában kétszer annyi személy töltötte kétszerannyi büntetését, mint korábban. Mindezért elsősorban a treatment-ideológiát okolták, amely elhitette, hogy a határozatlan tartamú büntetéssel minden korábbinál hatékonyabb eszköz került a büntető igazságszolgáltatás kezébe.⁴⁶

Közben nőtt az összбүнözés is - ezen belül évi 2-3 %-kal a legsúlyosabb erőszakos бүнцselekményt elkövetők aránya -, és évről évre emelkedett a visszaesők hányada is. Az elítéltek számának ilyen mértékű növekedésére még a legkörültekintőbb kriminológusok sem voltak felkészülve. Mindenekelőtt az elítéltek elhelyezése okozott gondot. A hetvenes évek közepén az eredetileg egyszemélyesre méretezett cellákban már két-három elítélt lakott, sokan pedig sáttortáborokba, kiszolgált hadihajókra, kiürült papneveldekbe és bérelt szállodákba kerültek. Észak-Kaliforniában például 11 ezer бörtönférőhelyet kellett volna sürgősen biztosítani a legégetőbb elhelyezési gondok megoldására.⁴⁷ Ilyen körülmények között már régen nem lehetett szó az intenzív, személyiséghez igazított treatment megvalósításáról, s a szakemberek hiánya is problémát okozott. A hetvenes évek közepén már 250 elítéltre jutott egy nevelő, 350-re egy szociális munkás és 4 ezerre egy pszichiáter, s így csupán az elítéltek 13-15 %-ának lehetett biztosítani a viszonylag szakszerű

kezelést. Flynn a börtönben foglalkoztatott szakemberek képzettségét, hozzáállását, még az adott körülmények között sem tartotta megfelelőnek. "A nevelők többsége rosszul képzett, tévesen nevelt személyiség - írta -, aki képtelen megküzdeni a megváltozott, fiatal, ipari, városi környezetből származó elítéltekkel. Akik pedig képességük és személyiségük alapján valóban alkalmasak lehetnek volna az ideális treatment-program megvalósítására, azok nem rendelkeztek a szükséges hatáskörrel."⁴⁸

A hetvenes évek közepén komoly bírálókat érte a treatment-ideológia alapvető elveit is. Ekkor egy hatékonysági kutatásban az első kísérleti intézetekből szabadultakat vizsgálták. Bombaként robbant a Warren által vezetett treatment-program kontrollvizsgálata. Mint említettem, korábban éppen ezt tartották a legintenzívebb, a legnagyobb szakértelemmel és körültekintéssel kialakított modellnek. Warren a fiatalok között az értelmileg legfejlettebbeket válogatta ki, és megszervezte a szabadulás utáni patronálásukat. Prognózisa szerint az általa alkalmazott treatmentben részesülők kisebb valószínűséggel követnek el bűncselekményt, mint azok, akik szabadságvesztésük során a rutinszerűen alkalmazott reszocializációban részesültek. A vizsgálat eredményei azonban azt mutatták, hogy a "Warren-fiúk" lényegesen több bűncselekményt követtek el, mint a kontrollcsoportbeliek.⁴⁹

A treatment eljárások általános értékelésekor az alapvető problémát többen a tudományos módszerek fogyatékoságaiban látták. A treatment célja a bűncselekmények szubjektív, pszichológiai és "szociológiai" okainak megszüntetése lett volna. A bírálók szerint azonban nem állt rendelkezésükre egyértelmű bizonyíték arra, hogy a bűnelkövetés individuálpátológiai okokra vezethető vissza. Feltehető ugyan, hogy a bűnelkövetők számottevő részénél

ezek az okok fennállnak, de nincs még olyan módszer, amellyel e jelenség diagnosztizálható volna. Ha a diagnózis ilyen labilis, és főleg ha intiúciókon alapul, akkor hogyan lehetne elvárni a treatment hatékonyságát? - tették fel a kérdést. Az alkalmazott treatment ahhoz hasonlítható, mintha minden belgyógyászati beteget ugyanazzal a gyógyszerrel kísérelnék meg kezelni. Ez egyeseknek valóban gyógyszer, míg másoknak mérég. Alig vigasztalóbb a helyzet a bűnelkövetés szociológiai okainak "kezelésénél". Kutatási eredmények igazolták, hogy a börtönben levők nem az egész társadalom bűnözését reprezentálják, hanem csaknem kizárólag a hátrányos szociális helyzetű rétegét. E réteg bűnelkövetőinek szociális problémáit - a szegénységet, a slumhoz tartozást, a munkanélküliséget stb. - nem lehet semmiféle börtönbeli, individuális kezeléssel megoldani. Ebben a körben az uralkodó - fehér, angolszász, protestáns (WASP - white, anglo-saxon, protestant) - kultúrától eltérő értékek a jellemzőek. Az uralkodó értékekhez való kedvezőbb viszonyulás a létfeltételek megváltoztatása nélkül semmiféle általános vagy egyénre szabott szociálpszichológiai eljárással nem érhető el. Végül előfordulhat - állapították meg a bírálók -, hogy az alkalmazott eljárások között vannak olyanok, amelyek ténylegesen kedvezően hatnak a személyiségre, de ezeket ma még nem ismerjük, mert a büntetés hatékonysága mai ismereteink szerint nem mérhető. Sok a manipuláció az eddig alkalmazott kutatásokban, de az bizonyos, hogy az eddig leggyakrabban használt mutató - a visszaesés alakulása - még hozzávetőleges információul sem szolgálhat a hatékonyság méréséhez.⁵⁰

A legtöbb elítéltet persze nem "sújtotta" a treatment, inkább a keretétől szolgáló határozatlan tartamú büntetéstől és a végrehajtó szervek önkényétől szenvedtek. Az elítéltek óriási mértékben megnövekedett tömege a

meglevő börtönökben kezelhetetlenné vált. Az örök képtelenek voltak megbírkózni feladatukkal, és egyre durvább eszközökhöz nyúltak a rend fenntartása érdekében. Mivel a büntetés határozatlan tartamú volt, az elviselhetetlen zsúfoltságból és az embertelen körülményekből való szabadulásra egyetlen lehetőség maradt: a szolgai alkalmazkodás a meglévő helyzethez. Ez volt az előfeltétele annak, hogy a börtönök feltételes szabadlábra helyező tanácsai valakiről kijelentsék, hogy megjavult, szabadon bocsájtható. Az elítéltek többsége azonban képtelen volt alkalmazkodni a megromlott börtönfeltételekhez, kisebb-nagyobb rendbontásokat, sztrájkokat és lázadásokat szervezett, hogy felhívja a közvélemény figyelmét helyzete tarthatatlanságára. A lázadásokat megtorlás követte, a szabadulás kilátástalanná vált. A határozatlan tartamú szabadságvesztés, amely eredetileg a reszocializáció időkeretét szolgált volna, a tehetetlen végrehajtó szervek kezében így az önkény eszközévé vált.⁵¹

A hetvenes évek második felében a bűnözéssel kapcsolatos helyzetet Denis Szabo már így jellemezte: "Egy 1974-ben született ifjú sokkal nagyobb valószínűséggel hal meg bűntevő kezétől, mint a második világháború amerikai katonái az ellenség golyójától".⁵² Ebben az időben a szakértők már nemcsak diagnosztizálták a bűnözés társadalmi kontrollja körében kialakult tarthatatlan helyzetet, hanem konkrét javaslatokat is megfogalmaztak. A leghíresebb Morris és Hawkins petíciója volt az Egyesült Államok elnökéhez. Mindenekelőtt erőteljes dekriminalizációt követeltek, annak érdekében, hogy tehermentesítsék a büntetőpolitika szerveit a társadalomra kevésbé veszélyes ügyektől, hogy a szervek minden erejüket az erőszakos és fosztogató jellegű cselekményekre összpontosíthassák. Követelték a lőfegyverek használatának állami ellenőrzését. Kifejtették, hogy a kábítószerre vonatkozó hatályos jogszabályok

alkalmatlanok a társadalom védelmére. Új, adminisztratív jellegű testület felállítását és olyan jogszabályokat követeltek, amelyek nem büntetőjogi szankciókkal kívánják megoldani a nagy tömegeket érintő társadalmi problémákat. Hangsúlyozták továbbá, hogy az állampolgárnak alanyi joga a biztonsághoz való jog, és minden egyes esetben, amikor az állam ezt nem tudja biztosítani, kötelessége az erőszakos bűncselekmények áldozatainak kompenzálása. Meg kell szüntetni a büntetőeljárásban az intézményesített korrupciót, ami abban nyilvánul meg, hogy a vád tárgya a vád képviselője és a vádlott közti alkudozás függvénye. Ami az elítéltekkel való bánásmódot illeti, egy új tartalmú reszocializáció mellett foglaltak állást. Korábbi vizsgálati eredményekre hivatkozva leszögezték, hogy a börtönökben az országos arányoknál jóval magasabb az analfabéták, a munkanélküliek, a szakképzetlenek, a rossz neveltetési körülmények közül származók, a pszichésen torzult és elmagányosodott személyek aránya. A büntetés során szerintük olyan programot kell megvalósítani, amely segíti az elítéltek társadalmi integrációját. Meg kell szervezni az iskolai oktatást, a szakképzést, állandó munkát kell biztosítani az elítélteknek (erre korábban csak egy-két tagállamban volt mód). Emellett csak szűk keretekben, kizárólag önkéntes alapon szervezhető pszichoterápiás csoportok, és a szabadulást nem szabad a kezelésben való részvételtől függővé tenni. Amíg a részvétel a terápiában önkéntes, addig az elítélteknek kötelezővé kell tenni az oktatást vagy a munkát, aszerint, hogy az adott esetben melyik biztosít kedvezőbb integrációs feltételt a szabadulás utáni időre. Az utógondozás lényegét is meg kell változtatni. Nem lelkeség-nyújtást kell nyújtani a szabadulóknak, hanem munkát, lakóhelyet és konkrét segítséget szociális és személyes gondjaik megoldásához. Ennek érdekében növelni kell a pártfogó felügyelők számát és az említett igényekhez igazítani képzésüket.⁵⁰

Az eddigieknél racionálisabban és reálisabban végrehajtandó reszocializáció érdekében Morris egy kísérleti börtön modelljét dolgozta ki a többszörös erőszakos visszaesők számára. Ezt az elítélt-kategóriát azért választotta ki, mert a korábbi tapasztalatok szerint velük volt a legtöbb fegyelmi probléma az intézetekben, tehát célszerűnek tűnt külön intézetben kezelni őket. Másrészt állást foglalt amellett, hogy csak a társadalomra leginkább veszélyes elkövetőkkel szemben indokolt a börtönbüntetés fenntartása - s kétségtelenül idetartoznak az erőszakos bűncselekmények miatt ismételten elítélt elkövetők. Az általa tervezett intézet működési rendje: erőszakmentes életmódra neveli az elítélteket. Az intézmény - amelyet végül is az észak-karolinai Butnerben hoztak létre - egy falu elrendezésére emlékeztet. A közösségi épületek (templom, könyvtár, színház, mozi, iskola, sportlétesítmények, munkahelyek, ebédlő, irodák) a központi tér körül helyezkednek el. A központi tértől távolabb találhatóak a kisméretű lakóépületek, ahol egy-egy épületben 8 elítélt él kisközösségben együtt 2-4 olyan alkalmazottal, akik nem pszichoterápiás kezelésre vannak odarendelve, hanem azért, hogy az együttélés során felmerülő problémák megoldását segítsék. A kisközösségben mindenkinek saját szobája van, melynek kulcsát maga őrzi. Az elítéltek számára a kötelező tevékenység napi 8 órára terjed ki, dolgozhatnak a telepen belül létrehozott manufakturális jellegű munkahelyeken vagy iskolai oktatásban vehetnek részt. Jó munkájuk alapján elérhetik, hogy külső munkahelyeken vagy az intézeten kívüli iskolában foglalkoztassák őket, távollétük azonban ilyenkor is csak napi 8 órára korlátozódik. A szabadidőprogram választásuk szerint alakul, a kisközösség hivatásos tagjai csak orientálják őket a rendelkezésre álló lehetőségek felhasználásában. Az

első hat hétben kevesebb lehetőség van az elítéltek önálló tevékenységére, ezt követően azonban fokozatosan kialakul az önkormányzati rendszer. Az intézetben olyan elítélteket helyeznek el, akiknek még legalább három éve hátravan a büntetésből. Az idő előrehaladtával az intézet hivatásos tagjai az elítéltekkel közösen határozzák meg, hogy ki, mikor mehet hosszabb eltávozásra, külső munkahelyre és iskolába, illetve mikor bocsátható feltételesen szabadságra. Az elítéltek szükség esetén igénybe vehetnek orvosi, pszichiátriai vagy pszichológiai segítséget. Az intézet 200 elítélt elhelyezésére alkalmas. Az őrzést úgy szervezték meg, hogy a biztonsági berendezések az intézmény belső területéről nem voltak láthatók. A személyzetet úgy választották ki, hogy az elítéltek körében tapasztalható arányok szerint alakult a fehérek és a színesbőrűek aránya, viszonylag nagy létszámban foglalkoztattak nőket is. Az intézet életmódja - a lehetőségek határain belül - mindenben követte a szabad élet közösségi együttélési modelljét. A feltételes szabadság tartama alatt igen intenzív támogatásról gondoskodnak; a fő törekvés a társadalmi integráció objektív feltételeinek megteremtése volt.⁵⁴ A mintaintézet 1977 végén nyílt meg, 1982-1983-ban összegezték a szabadulók első csoportjaival kapcsolatos tapasztalatokat. A létrehozott új intézet mindenben reálisabb célokat tűzött maga elé, mint a korábbi kísérleti börtönök, amelyek egyedül pszichoterápiával kívántak eredményt elérni.

A Morris-féle rendszer egyik legfontosabb eleme, hogy a szabad élet mintájára az elítélteknek kötelezettségeik is vannak, mindenekelőtt a munkában való részvétel. Ez a korábbi modellekből teljesen hiányzott. A hetvenes évek közepén alakult reformbizottságok már az újonnan építendő

börtönök működési előfeltételének tartották a munkáltatás megszervezését. Ennek számtalan előnyét ismerték fel, például azt, hogy a rendszeres foglalkoztatás véd a börtönártalmaktól, csökkenti a különbséget a zártintézet és a külvilág életformája között, a munkáért járó bér elősegíti a későbbi társadalmi beilleszkedés anyagi alapjának megteremtését, lehetőséget teremt arra, hogy az elítélt támogassa családját s így több reményt nyújt a még meglevő családi kapcsolatok ápolására. Bizonyos börtönökben az intézeten belül kívánták megoldani az elítéltek foglalkoztatását, máshol úgy telepítették az új objektumot, hogy a közelben, az intézeten kívül megszervezhető legyen az elítéltek foglalkoztatása.⁵⁵ Az ilyen rendszerű börtönök széles körű elterjedése után is nagy gond maradt azonban az elítéltek szabadulás utáni foglalkoztatásának megszervezése, tekintve, hogy az Egyesült Államokban a munkanélküliek aránya a 70-es évek végén már megközelítette a 10 %-ot.

Jónéhányan azok közül is, akik korábban hittek az elkövetők ideális börtönkörülmények között megvalósuló rehabilitációjában, kénytelenek voltak a gyakorlati kivitelezésre vonatkozó reményeiket feladni. Erre készítette őket a szabadságvesztésre ítélték számának soha nem látott mértékű emelkedése, valamint az a tény, hogy a hetvenes években bekövetkezett gazdasági recesszió idején képtelen erőfeszítésnek tűnt a treatment-intézmények egész rendszerének létrehozása. (Minnesotában pl. ebben az időben egy korszerűen felszerelt fegyház egyetlen cellájának előállítási költsége 78 300 dollár volt, egy elítélt egy évi ellátásának, őrzésének és kezelésének költsége pedig 15 ezer dollárra rúgott.⁵⁶) Az új körülményekre tekintette sokan arra a következtetésre jutottak, hogy a lehető legnagyobb mértékben vissza kell szorítani a börtönbüntetést, és az elkövetők nagy részének reszocializációjára a szabad életben kell kísérletet tenni.

Az erre irányuló kísérletek közül a legjelentősebb Ohlin, Miller és Coates nevéhez fűződik. Massachusettsben egy éves gondos előkészítés után minden fiatalkorú elítéltet fogva tartó intézet működését felfüggesztették, az intézetek lakóit szabadlábba helyezték, reszocializációjukat kisközösségek felelősségévé tették. A kijelölt közösség lehetett a család, a rokonság, a szomszédság vagy ezek hiányában az a közösség, ahol a fiatalkorút sikerült munkába állítani. A fiataloknak napi elfoglaltságot írtak elő. A kijelölt munka vagy tanulás mellett hetente több alkalommal kötelező közösségi foglalkozáson vettek részt, melyet a körzet főhivatású pártfogói vezettek.⁵⁷

A kísérlet nem hozott egyértelműen pozitív eredményeket. Többek szerint nem várható sok eredmény egy-egy alacsony jövedelmű, hátrányos helyzetű közösség felelősségvállalásától, ahol az elítéltek által is képviselt szubkultúra értékeinek létjogosultságát talán a környezet egyetlen tagja sem vitatja.⁵⁸ Radikális kriminológusok éppen arról beszélnek, hogy a volt elítéltek - visszakerülvén a deviáns viselkedési forma gettójába - maguk is fertőző góccokká válnak, és a bűnözés terjedését segítik elő. A kiszabadított elítéltek helyzete ezekben a közösségekben még a korábbi intézeti környezetnél is rosszabb, mert ott legalább a napi betevő falatjuk biztosítva volt, itt viszont alapvető létfeltételeikről sem gondoskodik senki. Az egész intézkedéssel - a legradikálisabb szakemberek szerint - csak az érhető el, hogy a leg-hátrányosabb népréteg lassan, de biztosan felemészti önmagát. E rétegből kerülnek ki ugyanis a legveszélyesebb bűncselekmények elkövetői és áldozatai egyaránt. Alapvető problémának tartják, hogy a jelenlegi gazdasági helyzetben nehezen oldható meg a kiszabadítottak munkába állítása és rendszeres jövedelmének biztosítása. A hatóságok ezért néhány esetben magánvállalatokkal kötöt-

tek szerződést az elítéltek foglalkoztatására. A vállalkozók kapva kaptak a minden eddiginél olcsóbb munkaerőn, még a szállásfeltételeket is megteremtették. Az elítéltek elhelyezésére többen éppen azokat a büntetés-végrehajtási intézeteket vásárolták meg, amelyeket nem sokkal korábban megszüntettek. Az így berendezett "otthonok" rendjének biztosítására nem egy esetben öröket kellett alkalmazni. Valójában tehát az történt, hogy egy-egy állami büntetés-végrehajtási intézet gazdát cserélt, az államtól magánvállalkozó vette át, aki most már szigorúan a gazdaságossági szempontokra figyelve kezdte kezelni az elítéltek problémáit. Tulajdonképpen mindenki jól járt; az állam megszabadult a büntetés-végrehajtás anyagi terheitől, a vállalkozó igen olcsó munkaerőhöz jutott, az elítélt pedig lehetőséget kapott arra, hogy létfeltételeiről maga gondoskodjék. Kérdés azonban, hogy ebben az irányban meddig lehet elmenni.⁵⁹

A bírálatokkal szemben sokan védték az említett kezdeményezéseket. Szerintük ezek a lépések sokkal nagyobb közelségbe hozzák a reszocializáció megvalósítását, mint a még uralkodó zártintézeti rendszer, hiszen az elkövető szokásos környezetében próbálják megoldani - börtönártalom és felesleges szabadságkorlátozás nélkül - az elítéltek reszocializációját. A zártintézetek visszaesési mutatói helyenként elérték a 80%-ot - ennél csak jobb eredményekre lehet számítani. Ugyanakkor számottevő az államkassza anyagi megtakarítása is. Egyesek szerint a jövő büntetőpolitikájának megteremtésére is e keretek között nyílik alkalom. A bonyolult és értékrendszerében igencsak differenciált társadalom büntető igazságszolgáltatása csak úgy valósulhat meg, ha igazodik a kisközösségek kereteihez és a csoportokban megmutatkozó szubkultúrák értékrendszeréhez. Ezért társadalmilag közelebb kell hozni egymáshoz a bírót, a deviáns viselkedés tanusítóját és az áldozatot, hiszen legkönnyebben az a

közösség tudja megítélni a cselekmény veszélyességét, ahonnan az elkövető, sőt rendszerint maga az áldozat is kikerül. Így egyszerűbb és hatékonyabb lehet a büntetés végrehajtása is, hiszen arról szintén a kisebb közösségek gondoskodhatnak.⁶⁰ Az igazságszolgáltatás társadalmosítása vitát robbantott ki és a lehetséges megoldások realitását nagyon nehéz a távoli szemlélőnek eldöntenie. Az azonban igen valószínűnek látszik, hogy a modern polgári társadalomban, ahol az egyes rétegek között az anyagi, szociális különbségek igen jelentősek, nem csökken az a bűnözés, amely közvetlenül a társadalmi ellentmondásokkal hozható összefüggésbe. Emellett könnyebben kezelhetővé sem válik, ha azokra bízzák megítélését és ellenőrzését, akik maguk is hasonló helyzetben élnek. Egy ilyen rendszer könnyen egy újabb anarchia és az önbíráskodás kialakulását eredményezheti.

A válság feloldásához vezető utat az eddig ismerttetett nézetek képviselői egybehangzóan a **szabadságvesztés visszaszorításában** vélik megtalálni. Ebből indul ki a szakemberek egy másik csoportja is, de az utóbbiak a megjelölt cél elérése érdekében az egész büntető felelősségi rendszer átértékelését is szükségesnek tartják. Von Hirsch szerint például a börtön csak végszükség esetén alkalmazható, és csak azokkal elítéltekkel szemben, akiktől a már elkövetett bűncselekményből következően fizikai értelemben kell védeni a társadalmat. Csökkenteni kell a szabadságvesztés relatív időtartamát is; véleménye szerint három évnél hosszabb tartamú szabadságvesztést már csak kivételesen súlyos esetekben lenne szabad alkalmazni. Az ennél hosszabb szabadságvesztés ugyanis kifejezetten rombolóan hat a személyiségre, és egyre erőteljesebb agressziót szül. A bűnözők többségét kitevő első büntényesekkel szemben a szabadságelvonás alkalmazása különösen megfontolandó. Meg kell szün-

tetni a határozatlan tartamú büntetést, hogy átláthatóbb és igazságosabb legyen az egész rendszer, és az elítélt ne legyen kiszolgáltatva a végrehajtás önkényének.

Von Hirsch gondolatmenetében a határozatlan tartamú büntetés megszüntetése nem egyszerűen jogtechnikai kérdés; a büntetésfilozófia átértékeléséről, a büntetés céljának újfajta meghatározásáról van szó. Véleménye szerint a határozatlan tartamú büntetés - amióta először alkalmazták Amerikában - összefügg az elítéltek megjavítását célzó és ennek érdekében individualizált bírói ítélethozatallal. Ez kezdettől fogva, de különösen az utóbbi évtizedben önkényt és igazságtalanságot eredményezett. Az individualizáció égisze alatt a bírúk a legnagyobb szabadság birtokában hozhatták meg döntéseiket. Egy Connecticutban elkövetett fegyveres rablásért például az egyik bíróság próbára bocsátást, a másik húsz évig terjedhető börtönbüntetést szabott ki, jóllehet a bűncselekmények súlya közel azonos volt. Hasonló gyakorlat jellemezte a feltételes szabadlábra helyező tanácsok munkáját is. Ahhoz, hogy viszonylag egységes büntetőpolitika alakuljon ki, von Hirsch szerint le kell mondani arról, hogy az ítélet az elkövető személyi körülményeihez mértén alakuljon, hiszen a személyi veszélyesség diagnosztikai módszereinek csődjét már nyíltan konstatálni lehet. Beigazolódott az is, hogy a bírói döntés intuíciókon alapul. Vissza kell térni tehát azokhoz a klasszikus elvekhez, amelyek szerint a szankciót a bűncselekmény jellegéhez kell igazítani. Vissza kell állítani az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, és csak az elkövetett bűncselekményekkel arányos mértékben szabható ki rájuk büntetés. **Ki kell mondani nyíltan** - állította von Hirsch -, hogy a **büntetés joghátrány és nem pszichológiai rehabilitáció, vagy szociálpolitikai intézkedés.** A börtön

kényszertartózkodási hely, ahová akarata ellenére kerül az elkövető, és innen engedély nélkül nem távozhat el. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a büntetés-végrehajtásból is számítani kell minden olyan lehetőséget, ami kedvezően befolyásolhatja az elítéltek további életének alakulását. A szabadságvesztést fel kell használni arra, hogy az elítéltek oktatásban, szakképzésben részesüljenek, s gondoskodni kell munkáltatásukról is. A "group counselinget" és más pszichológiai szolgáltatásokat is elérhetővé kell tenni, de kizárólag önkéntes alapon érdemes megszervezni. Így az átnevelés megszűnne a büntetés céljaként funkcionálni. **Segíteni kell azonban az elítéltnak reális létfeltételeinek biztosításában, de illuzórikus lenne arra kötelezni, hogy megváltozzon. A büntetés nem igazodhat a pszichológiai rehabilitáció feltételeihez, de sok esetben keretétől szolgálhat annak.**

A tettarányos felelősség visszaállításával lehetőséget lát a szerző arra, hogy a büntetés generális preventív hatása feléledjen. A potenciális bűnöző ugyanis a tettarányos rendszerben ki tudja számítani, hogy miért mi jár, a büntetés ugyanakkor kimondottan és nyilvánvalóan hátrányt, megérdemelt szenvedést jelent, amitől félni lehet, és ez tartózkodó magatartásra ösztönözhet.⁶¹

A szabadságvesztés alternatíváit többen is kidolgozták. A neoklasszikus ideológia logikájának leginkább a Caleb Foote vezette bizottság és von Hirsch javaslatai felelnek meg. A bűncselekmények súlyával arányosan differenciált megoldásokat ajánlanak. A legenyhébb bűncselekmények elkövetőit szerintük elég figyelmeztetésben részesíteni. A közepesen súlyos, de erőszakot nem tartalmazó bűncselekmények elkövetőivel szemben feltételes elítélést, pénzbüntetést vagy community service-re kötelezést kell alkalmazni. Ez utóbbi

keretében bizonyos bűncselekmények elkövetőit a bíróság a közösség érdekében végzett ingyenes munkálatok elvégzésére - parkgondozás, tömegközlekedési eszközök javítása, öregek szociális gondozása stb. - kötelezi. A súlyosabb bűncselekmények elkövetőivel szemben az időleges, megszakított elzárás bevezetését tartják indokoltnak. Az ilyen ítélet hatálya alatt álló személy otthonában élne, korábbi munkahelyén dolgozna, csak a nap meghatározott szakában lenne korlátozva szabadsága, amikor is vagy nem hagyhatná el otthonát, vagy jelentkeznie kellene egy meghatározott büntetésvégrehajtási intézetben, ahol kötelező foglalkozásokon venne részt. Az eddig széles körben alkalmazott szabadságelvonás csak a legsúlyosabb erőszakos és fosztogató jellegű bűncselekmények elkövetőivel szemben lenne alkalmazható. (A börtönbüntetés fokozatai: 1,5 év, 1,5-3 év, 3-4 év és nagyon kivételes esetekben 5 év.) A visszaesés mint súlyosbító körülmény esetében a büntetés időtartama akár 100 %-osan is emelkedhet, de erre csak a legsúlyosabb bűncselekmények ismételt elkövetése esetén kerülhet sor. (Általában az újabban és a korábban elkövetett bűncselekmények súlyosságát értékelve, a legutolsó bűncselekményre kiszabható büntetés tétele 10-től 50%-ig lenne emelhető.)⁶²

Ezt koncepciót nyugodtan nevezhetjük **neoklasszikus büntetési filozófiának**. Azon a belátáson alapul, hogy a büntető felelősségrevonás rendszere képtelen megoldani a bűnözésben megnyilvánuló társadalmi ellentmondásokat, de alkalmatlan az elítéltek pszichés zavarainak, torzulásainak kikezelésére is. Ezért nem vállalkozhat másra, mint a büntető felelősség klasszikus elveinek alkalmazására, a bűncselekmény veszélyességével arányos és ezért igazságos büntetés foganatosítására.

A neoklasszikus elvek érvényesülését segítette a kriminálpszichológiai koncepció átértékelődése is. Ezek képviselői közül újíítási törekvéseivel tűnt ki Somenow. Az ő újabb kutatásai szerint még a legsúlyosabb bűnelkövető személyisége sem tekinthető torzultnak vagy patológikusnak. Magatartása, így bűnösnek minősíthető magatartása is logikus, normális és tudatos viselkedés. (Hacsak nem elmebeteg bűnözőről van szó, de az ilyen személyt nem lehet felelősségre vonni.) A bűnelkövető szükségletkielégítő cselekményeiben éppenúgy kockázatot vállal, mint az üzletember, konfliktusfeloldó magatartása is racionális, tanult értékrendjében általában normális viselkedés. Ezért nem lehet Somenow szerint a hátrányos szociális, társadalmi környezet közvetlen hatásának tekinteni a bűnözővé válást. A rossz gazdasági, szociális körülmények között ugyanis egyesek acélozott akaratral küzdenek a megélhetésért, önfeláldozóvá válnak, bármilyen munkát elvállalnak és nem térnek le a becsületes útról. Mások ugyanilyen helyzetben a bűnözés útját választják, a rossz társaságot, a könnyen elérhető, bár kockázatos sikereket. **Mindkétféle cselekvés - írta - a szabad akarat és elhatározás alapján alakult ki. A büntető felelősség lényege ezért csak a felelősség megállapítása lehet, és olyan büntetés kiszabása, amely a tettel - a köznapi gondolkodású ember számára is - arányosnak tekinthető.** A bűnözésnek egyúttal olyan kockázatnak kell lennie, amelyben már egyre elkerülhetlenebb a tett következményeként a büntetés. Az államnak ugyanakkor nincs korlátlan lehetősége arra, hogy a bűnelkövetés címén beavatkozzon az elkövető életébe, alakítsa személyiségét. Ennek korlátokat szab a tette épülő felelősségi rendszer, amely garanciális okból csak az inkriminált tett társadalomra veszélyességének mértékéig engedi a fellépést, a beavatkozást. A pszichológus feladata a büntetés végrehajtásban

azokra az esetekre korlátozódhat ezek után, amelyekben a szabadságelvonás továbbra is elengedhetetlen. Itt szolgáltatathat segítséget az olyan elítélteknek, akikben már felébredt a felelősségérzet és ennek kialakításához igénylik a támogatást. Ez a szakmai pártfogás azonban Somenow szerint inkább hasonlatos az iskolai nevelés hagyományos módszereihez, mint a pszichiátriai vagy pszichológiai "kezeléshez". A felelősségérzet megalapozása elkezdődhet zártintézeti körülmények között, de érvényesítése, továbbfejlesztése már a büntetés után nyújtott segítséggel, felügyelettel realizálódhat. Somenow megállapításai nemcsak szakítást jelentettek a korábbi felfogással, hanem épp-úgy a gyakorlati munka tapasztalatain alapulnak, mint a Warren által végzett kísérletek. Könyvében saját és Yochelson kísérleteiről számolt be, amelyet 1970-1976 között hajtottak végre egy washingtoni klinikán, ahol súlyos bűncselekmények elkövetése miatt kórházi, pszichiátriai és pszichológiai kezelésre utalt, de elmebetegnek nem minősíthető elkövetőket "ápoltak".⁶³

A büntetőpolitika keretei között megvalósított treatment ideológia csődjének és a neoklasszikus elvek alapján kibontakozó reformoknak az értékelése során nem hanyagolható el a tágabb értelemben vett politikai közeg - a jóléti állam -, ahol ezek a folyamatok lejátszódtak. Ahogy azt már korábban kifejtettem, a kriminálpszichológia új megoldási modellt ajánlott a büntetőpolitika számára, amely lényegileg elfogadásra is került a büntető jogalkotásban, kísérleti jelleggel befolyásolta a jogalkalmazást, de soha nem valósult meg az általános joggyakorlatban. A csőd tehát részben erre vezethető vissza.

A kriminálpszichológiai modell képviselői a tudományos érvelésben ugyan kizárták a kriminálszociológia által sugalt megelőzési stratégiák hasz-

nosíthatóságát, ezt az ajánlását azonban a politikai gyakorlat nem fogadta el. Ez ellentmondott volna a jóléti állam koncepciójának, amelyben mélyen gyökerezett az állam cselekvőképességébe vetett hit, az, hogy a kormányzat képes a szociális igazság megteremtésére és ezzel a társadalom békéjének, harmonikus fejlődésének biztosítására. Ebből a meggyőződésből táplálkozott a bűnözés visszaszoríthatóságát hirdető társadalmi program is. "A szegénység elleni harc, a rossz lakáskörülmények elleni harc, a munkanélküliség elleni küzdelem, ezek az intézkedések - állította egy 1967-es elnöki reformbizottság jelentése - egyúttal ígéretes eredménnyel kecsegtetnek a bűnözés csökkentésében is. Az emberi jogok érvényesülésének biztosítása a legalkalmasabb eszköz a bűnözés megelőzésére. Az iskolákra költött pénz olyan, amit közvetlenül a bűnözés elleni harcra fordított összegnek lehet tekinteni."⁶⁴ Miközben azonban a jóléti állam - programjának megfelelően - komoly összegeket költött a szociálpolitikára, az iskolákra, a lakáspolitikára és így követte a liberális reformjavaslatokat, addig a valóságos egyenlőtlenség nem csökkent, a társadalmi béke megvalósulása egyre messzebb került, a bűnözés pedig folyamatosan növekedett, egyre veszélyesebb formákat öltött, mind jobban veszélyeztetve a társadalom harmonikus fejlődését. Tárgyunk szempontjából ezekután nem közömbös, hogy az 1970-es évek végén bekövetkezett fordulat mögött milyen folyamat húzódott meg. Vajon a pénzügyi, gazdasági válságkörülményekhez való állami, ideológiai, intézményi alkalmazkodás vagy a jóléti állam csődje változtatta-e meg az államhatalom stratégiáját? A kérdés - az azóta eltelt időszak rövideisége miatt - még nehezen megválaszolható, de annyi talán már megállapítható, hogy a két jelenség együtthatásaként fordult neokonzervatív irányba a liberális polgári ideológia.

Az Egyesült Államok jóléti rendszerének csődjéről Daniel Moynihan, az utóbb konzervatív politikusként ismertté vált szakember adott elsők között diagnózist. (Múltjából érdekes megemlíteni, hogy mint a Kennedy adminisztráció tagja, az elnök tanácsadója volt és maga is hitt a jóléti állam tömegeket boldogító erejében.) Egy írásában kifejtette, hogy az Egyesült Államok 1965-ig elérte a leghosszabb válságmentes periódust, a történelemben eddig számontartott legnagyobb arányú növekedését a nemzeti jövedelemnek és a legalacsonyabb munkanélküli arányt (az utóbbi a fehér lakosság körében nem haladta meg a 4 %-ot). A szociális gondok ennek ellenére nem csökkentek, hanem növekedtek. Amíg 1940-ben a statisztika még csak negyedmillió szociális támogatásra szoruló gyermeket tartott nyilván - olyat, akinek apja meghalt, tartósan munkaképtelen volt vagy eltűnt - addig 1965-re ezek száma két millióra növekedett. Kétharmadrészük elvált szülők gyermeke volt, vagy olyan, akinek apja ismeretlen. Az érintett családoknak a megmentésére nem alakult ki megfelelő szolgáltatás, a szociális rendszer már csak akkor reagált, amikor helyzetük visszavonhatatlanul megromlott. A szociálpolitika a nehéz anyagi körülmények között élőket kifejezetten arra ösztönözte, hogy ne alapítsanak családot vagy megromlott szociális helyzetüket a válással tegyék egyértelművé, hiszen csak ilyen esetekre rendszeresült az állami segítség. A szolgáltatás ugyanis egyénre, annak megmentésére irányult, érzéketlen volt a hagyományos családban élők gondjaira. Hasonló helyzet alakult ki a munkanélküli segélyezésben, az is individuális alapon járt, így egyforma összeget kapott a nyolc gyermekes családapa vagy családanya és a 40 éves korban újra munkát vállalni kívánó, egyébként jó anyagi körülmények között élő, középosztálybeli asszony és az első munkahelyét kereső fiatal is. E diagnózis alapján Moynihan

- a francia példákra utalva - a családra orientált szociális rendszer megteremtését ajánlotta.⁶⁵ A szociális reform azonban nem az általa kívánatosnak tartott irányban tartott. Szűkítette a lehetőséget és növelte a diszkriminációt. Az 1967-ben hatályba lépett Social Security Amendments megtagadta a központi segélyt az előbbieken említett veszélyeztetett gyermekek számára és azok ellátását a helyi igazgatás feladatává tette. Ez bizonyos közigazgatási egységekben, főleg a nagyvárosokban lehetetlen helyzetet teremtett. New York lakosságának 10%-a, a gyermekek 20 %-a részesülhetett volna a régi jogszabály alapján szociális támogatásban. Csakhogy 1967-ben New York állam szociális felelőse bejelentette a szenátusi albizottságnak, hogy a pénzügyi fedezete kimerült, fizetéseképtelen.

A csőd elemzésében Moynihan eléggé differenciált képet festett. Mindezekelőtt azt emelte ki, hogy az 1960-as évek közepéig működő és az 1930-as években keletkezett szociális rendszer még a "nagyon tisztességes", de átmenetileg vagy tartósan bajbajutott fehér lakosság támogatását szolgálta. Időközben azonban a segélyezettek köre és a támogatás módja is megváltozott. Az új helyzetet az egész lakosság rossznak tartotta és nehezen tolerálta. A segélyre, támogatásra szorulóknak egyre inkább a színesbőrűek és a négerek lettek, akik a társadalom rohamos fejlődésével nehezen tudták lépést tartani, körükben szaporodott a rendbontás, a bűnelkövetés. Az ismert okok miatt - nem kis mértékben a szociális és adórendszer hibáiból fakadóan - gyengült a családi kohézió, széthullottak a családok. Csökkent irántuk a társadalmi tolerancia és nem bizonyult hatékonynak a szociális segítő szolgálat sem. A körükben működő szociális munkások pszichológiai módszerei - a középosztály értékeit közvetítve - nem a problémamegoldó készség fejlesztését szolgálták,

hanem a kilátástalan helyzet elfogadását sugallták. Az általuk biztosított segélyek pedig legfeljebb csak a fizikai lét biztonságát voltak képesek megteremteni. Kitörésre, felemelkedésre csak kivételes esetekben nyílt alkalom. A Kennedy adminisztráció 1962-es nagy erőfeszítése sem hozta meg a kívánt eredményt, a történelem eddigi legnagyobb ilyen irányú befektetése a bürokrácia útvesztőiben eliminálódott, növekedett az ún. "szegény-adminisztráció", ezen belül a tévesen képzett szociális munkások létszáma. Uralkodóvá vált az a jelszó, miszerint "a lovak táplálásával lehet elérni a verebek életszínvonalának emelését". Miközben az alsóbb osztályok bénultan és egyre kiszolgáltatottabban észlelték a közvélemény ellenük irányuló intoleranciáját, addig továbbra is hallhatták az emberi jogi mozgalmak jelszavait és azt, hogy országuk változatlanul a korlátlan lehetőségek hazája.⁶⁶

Moynihan előbb idézett, az 1960-as évek végén megjelent tanulmánya még a liberális, jóléti állam-eszmény reformjában látta a megoldást. Általános társadalombiztosítást javasolt, amelyben állampolgári jogon lehetne támogatni a munkaképteleneket. Olyan munkanélküli segélyezés bevezetését látta indokoltnak, amely az eltartottak számán alapulna. Általános és kötelező családi pótlék segítségével kívánta a létminimumot biztosítani a sokgyermekes, alacsony jövedelmű családok számára. Ez ugyan minden gyermek után egyformán járt volna, az átlagosnál magasabb jövedelmű családok jövedelmét azonban - az adó egyidejű növekedése miatt - nem növelte volna. Moynihan a szociális szolgálatban államilag foglalkoztatottak számának csökkentését látta célravezetőnek és a felszabaduló költségeket oda kívánta juttatni, ahol a legnagyobb szükség van rá.⁶⁷ A 60-as évek végén, a 70-es évek elején kialakult krízishelyzet kialakulásában jelentős szerepet tulajdonított a rosszul

végrehajtott iskolareformnak, amelyben a túlságosan univerzálisra sikerült oktatási és követelményrendszer alkalmatlanná vált a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére és a nagy befektetések ellenére növelte a családi adottságokból fakadó tényezők szerepét, csökkentette a mobilizációs lehetőségeket.⁶⁸

Moyrihan javaslatai megvalósításának az Egyesült Államokban már egyre kevésbé kedvezett a társadalmi, politikai környezet és a közelmű gazdasági recesszió.

A jóléti állam kritikája egyre erősödött. A kialakult válság minden pontján az állami beavatkozást tartották felelősnek. Az egészségügyi szolgáltatások "államosítása" - írta Boyson - biztonságot, ingyenes szolgáltatást kívánt nyújtani mindenkinek. Ennek következtében az átlag alá süllyedt az egész szolgáltatás színvonala, mindenki "létbizonytalanságba" került, nem tudták rendszeresen megfizetni az egészségügyi dolgozókat, a betegek hosszú várólista alapján kerülhettek kórházba. Az 1970-es évek elején az emberek saját biztonságuk érdekében a magánbiztosítás visszaállításának lehetőségét keresték. Hasonlóan az egészségüghöz, az állami gondoskodás lezüllesztette az iskolarendszert is. A lakásproblémát megoldani szándékozó állami segély és kölcsönrendszer lehetetlenné tette a törekvők számára a nagyvárosi slumokból való kitörést. Az állam a központosítással és az adórendszer eszközeivel visszaélve rendelkezhetett az emberek keresetének majdnem felével, dönthetett a családi nevelésről, az új generáció oktatásáról, az egészségvédelemről és a gyógyításról, a bajok és krízishelyzetek kivédéséről, sőt, az emberi jótékonyt is államosították. Így kerülhetett az állampolgár - írta Boyson - a jogfosztottság és a kiszolgáltatottság állapotába, elveszítve

felelősségérzetét, kockázatvállaló készségét, de azt az érzését is, hogy saját sorsát kezében tartja. "Az állam - vonta le a következtetést -, amely mindazt megteszi polgáraiért, amit azok megfelelő feltételek megléte esetén maguk is meg tudnának tenni, ellenséggé vált."⁶⁹

Az ilyen és hasonló kritikák nyomán nyílt meg a tér az 1970-es évek közepén a Friedman által ajánlott és elsősorban az Egyesült Államokban és Angliában érvényesülő monetáris elméletek számára. Friedman szerint a jóléti állam szolgáltatásai konfliktusba kerültek a gazdasági szabadsággal, károsan érintették a fogyasztói szuverenitást, nem tették lehetővé a szabad választást. Vissza kell tehát állítani a fogyasztói akaratnak megfelelő piaci mechanizmust. "Ez az irányzat - írta Simai Mihály - azért erős, mert a klaszszikus közgazdasági iskolák kétszáz éves tradíciójára épül, s azt vallja, hogy mindenfajta gazdasági döntést a szabad verseny, a piac szabályozására kell bízni. ... A probléma az, hogy ilyen szabadpiac nincs: az amerikai bruttó nemzeti termék 60%-át néhány ezer nagyvállalat állítja elő. Ezek a vállalatok döntő szerepet játszanak az árak, a kereslet és a kínálati viszonyok befolyásolásában, sőt az állam befolyásolásában is." A tervben nem mindenki hisz, de a piacba vetett mélységes hit általános és kötelező ezekben az országokban. Az állami szabályozás és beavatkozás eddig jól megfért a piaci mechanizmussal, hiszen a kapitalista rendszer fő intézményeinek támogatását, erősítését jelentette. A kettő most került hosszú idő után először konfliktusba egymással és a neokonzervatív hullám részben e konfliktust meglovagolva került hatalomra.⁷⁰ A monetáris szemlélet uralkodóvá válásával csökkentek a közép- és felső rétegek adóterhei, nőtt a gazdaság legjelentősebb szektorainak fejlődőképessége és így versenyképessége is, de ötven év óta

először rohamosan nőtt a munkanélküliség is, és az Egyesült Államokban majdnem elérte a háború előtti válságok értékeit.⁷¹ 1975-re az amerikai lakosság 12%-a - a fekete családok több mint egyharmada és a fehér családok 9%-a - a "törvényes szegénységi küszöb" alatt élt.⁷²

Ahhoz, hogy a kép teljes legyen, még egy szempontra figyelemmel kell lenni a jóléti állam koncepciója válságának elemzésénél, ez pedig a szocialista államok létéből fakadó fenyegetettségi helyzet megszűnése. "A 'létező szocializmusok' mind nyilvánvalóbb válsága is jelentős szerepet játszott és játszik a 'neo-liberalizmus' térhódításában" - írta Ferge Zsuzsa. Nemcsak arról van szó - folytatta -, hogy ki kell iktatni a gazdaságból és a társadalomból azokat az elemeket - mint például a monopolisztikus állami tulajdont -, amelyek Kelet-Európában széles körben elterjedtek és joggal okolhatók az ottani válságért, hanem arról, hogy megszűnt vagy legalábbis minimálisra csökkent az a kihívás, amit a szovjet és a kelet-európai szocializmus jelentett a kapitalizmus számára. Így nincs már szükség arra, hogy a tőkés társadalom a szocializmus "saját fegyvereivel" küzdjön a kihívás ellen.⁷³

A jóléti állam béklyóitól fokozatosan megszabaduló hatalmi rendszer már csak korlátozott mértékben kényszerül a polgáraitól "gondoskodó" funkcióinak ellátására és úgy tűnik, fokozatosan elveti a szociális gondoskodással kevert, pszichológiai kezelésem alapuló büntetésfilozófiát is. Áttér a morális elveken alapuló, a közgondolkodás számára világos, az elkövetőt "hibáztató" és tettarányos felelősségre. A közelmúlt tanulságainak hasznosítása után azonban átértékelődött a büntetőjogi beavatkozás mértéke is; korlátokat szab annak a társadalomra veszélyes tett és az ennek értékeléséhez fűződő klasszikus

garanciális rendszer. A büntetőjogi beavatkozást korlátozza ugyanakkor a józan ész abból a megfontolásból is, hogy a társadalomban újratermelődő ellentmondások nem - vagy csak nagyon kis mértékben - kezelhetők a büntetőfelelősség rendszerében. Ezért kaphattak lendületet az 1970-es évek végén a dekriminalizációs és depönalizációs törekvések, a szabadságvesztés csökkentését célzó programok. E nagyon határozott szándékot tükröző büntetőjogpolitika ellenére azonban mégis növekszik a felelősségre vontak és a börtönben fogvatartottak száma. Az utóbbi években átlagosan naponta 170 fővel növekedett az Egyesült Államokban az elítéltek száma, amely ma már megközelíti az egy milliót. 1987-ben minden 600 amerikai állampolgárból egy javítóintézetben vagy börtönben volt.

A legújabb kutatási eredmények azt bizonyították, hogy a gazdasági folyamatok okozta társadalmi változások, de különösen a válsághelyzetek a büntetőpolitikát talán még inkább befolyásolják, mint a bűnözést újratermelő erőket. A gazdasági változások gyakran igen közvetlenül befolyásolhatják a büntetést; a végrehajtandó szabadságvesztések száma például olyan mértékben növekszik, ahogyan a munkaerőpiac felvevőképessége csökken. Ez a folyamat Jankovic szerint független a felderített bűncselekmények számának alakulásától. A kiszabott büntetések válsághelyzetben azért szigorúbbak, mert ilyenkor a lakosság, a közvélemény és a hatalom intézményeinek toleranciája minden rendbontás iránt csökken. Erős a reakció még a kisebb jelentőségű bűncselekmények elkövetőjével szemben is. A bűnbakkeresés automatizmusának megfelelően minden bajok okozóit a bűnelkövetőkben látják és a keményebb büntetéstől várják az elrettentést. Ez a szinte automatikus reakció természetesen növeli a kiszabott büntetések között a végrehajtandó

szabadságvesztések arányát. A szigorúbb büntetés másrészt közvetlenül a gazdasági kényszer eredménye. Az ún. alternatív - szabadságelvonással nem járó - büntetések többsége valamilyen módon mindig munkakényszerrel kombinált büntető szankció. A próbára bocsátás, a felfüggesztett szabadságvesztés tartama alatt az elítéltnak folytatni kell meglévő munkaviszonyát, vagy ha ilyen nem volt, akkor a pártfogó felügyelő segítségével munkaviszonyt kell teremtenie. Tömeges munkanélküliség idején azonban ez a követelmény nehezen vagy alig érvényesíthető.⁷⁴

A kutatók egy része a büntetés - és ennek uralkodó formája, a szabadságvesztés - történeti fejlődésének vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy a társadalom mindenkori adottságai, köztük a gazdasági és politikai válságtényezők közvetlenül a büntetések végrehajtásának rendszerét befolyásolják. Ignatieff és Foucault nagy jelentőségű filozófiai, büntetéstörténeti munkáikban főleg angol, illetve francia történelmi példák bemutatásával bizonyították, hogy a tőkés rend szabályai, értékei az intézmények egész rendszerében reprodukálódnak. Az értékátörökítés színtere a család, az egyház, az iskola, a szociálpolitika stb., de az uralkodó, sajátosan kapitalista értékek alól nem mentesek a kórházak, az elmeógyógyintézetek, szeretetotthonok és a börtönök sem.⁷⁵ "A börtön csak a kontroll-rendszer egyik formája - írta Ignatieff -, amelynek az a célja, hogy alakítsa a válságban növekvő ipari proletariátust és kezelje a társadalomban létrejött diszfunkcionális jelenségeket az új piaci rendszer fejlődésében. A börtönreformokat nem tisztán elvi motivációk irányítják, ezek végső célja a mindenkori társadalmi érdekeknek megfelelő fegyelem és a társadalmi rend megteremtése. Ugyanakkor a reformisták mozgalmi nem egyszerűen az országyérelket fejezték ki, vallási

és emberbaráti impulzusok is vezérelték őket. Többé-kevésbé azonban a büntetőjog, méginkább a büntetési rendszer az uralkodó osztály kontroll-eszközeként működik."76

Melosi az amerikai gazdasági fejlődés tükrében az 1800-as évek első felétől vizsgálta a börtönnépeség alakulását. "A recesszió idején - állapította meg -, amikor a munkanélküliség nagy, szinte automatikusan növekszik a börtönben lévő népesség, romlanak a börtönbeli létfeltételek. A prosperitás idején a börtön képes kényelmes létet, sőt még szakképzettséget is biztosítani."77

A kriminológia "neomarxista" irányzata e kérdés tárgyalásánál abból indult ki, hogy a nyilvántartott bűnözők többsége abból az "ipari tartalékseregéből" adódik, amelynek Marx szerint igen jelentős szerepe van a kapitalizmus fennmaradásában. Ez a periférián élő passzív sereg pusztán a létevel csökkenti a többiek mozgalmi aktivitását a prosperitás vagy a gazdasági stagnálás időszakában. A válságban szintén pusztán a létevel korlátozza a társadalmi követelések kifejezését, szabályozza, piachoz igazítja a munkaerőt. Eszközt jelent az elnyomáshoz, a munkások feletti uralomhoz.⁷⁸

Ennek a kapitalizmus léte szempontjából nélkülözhetetlen tömegnek a fékentartására - a "neomarxizmus" szerint - kétféle eszközrendszert intézményesített az uralkodó hatalom: a börtönököt és a szociálpolitikát. A klasszikus kapitalizmus időszakában a börtön a legáltalánosabban elterjedt büntetési forma volt, összetett társadalmi funkciókkal. A benne kifejeződő intézményszerű fenyegetés elősegítette a kapitalista munkamorál elterjedését. A börtönbeli létfeltételek mindig egy fokkal rosszabbak voltak, mint a legrosszabb helyzetben lévő munkások életviszonyai. A börtön ugyanakkor nagy tömegek befo-

adására alkalmas intézmény volt, amely kizárta a felesleges népesség egy részét a munkaerőpiacról. A klasszikus kapitalizmus szociálpolitikája is az un. "felesleges" lakosság "megrendsabályozásaként" intézményesült. Funkcióját azonban a hatékony munkaerőpiac szükséglete teremtette meg; bizonyos jóléti beruházások nélkülözhetetlenek voltak ahhoz, hogy a versenyből pillanatnyilag kiszorultak egészséges, munkára alkalmas tartaléksereget jelentsenek. A kifejlett kapitalizmusban minden sokkal bonyolultabb lett. A monopolizálódás következtében átalakult a termelés, a gazdálkodás és a piac szerkezete, stabilizálódtak az árak, alku tárgya lehetett a munkabér, hosszabb távra lehetett tervezni, elkerülhetőnek tűnt a válság, megerősödött a középosztály érdekeit biztosító szakszervezeti mozgalom. Mindezek következtében megváltozott a munkaerő-felesleg társadalmi funkciója. A monopóliumok uralta gazdasági rendszerben a "tartaléksereg" már nem játszott szerepet a társadalmi követelések korlátozásában, fékentartásában és abban sem, hogy rajta keresztül diktáljon munkaerkölcsöt a termeltető. Ez a tömeg a továbbiakban fogyasztóként töltött be komoly szerepet, mivel a "jóléti társadalomban" felhalmozott javakat társadalmilag szabályozott módon vette igénybe. Ez a gazdaság számára ugyanolyan fontos volt, mint korábban a munkaerő-tartalék. A keynesi elképzelések alkalmazása az 1960-as évek végéig konszenzusra kényszerítette a gazdaság- és társadalompolitikát, elkerülhetővé tette a gazdasági válságokat. Ebben a rendszerben a börtön már nem tölthette be megfélemlítő, munkaerőkínálatot szabályozó szerepét, s így akár teljes egészében pszichológiai kezelő intézménnyé, gyógyítóhellyé változhatott volna, ha a kapitalista gazdaság fejlődése nem torpant volna meg az 1973-at követő években. Ettől kezdve a börtön által szimbolizált büntetőpolitika kendőzetlenül újra betölthetette klasszikus értelemben vett társadalmi funkcióját.⁷⁹

Az előbbieken idézett nézetek minden kétséget kizáró módon azt bizonyítják, hogy az un. "neoliberális" állam az új "neokonzervatív" felelősségi koncepció alkalmazásával sem képes megbirkózni a strukturális ellentmondásokból újratermelődő, egyre növekvő bűnözéssel, amelynek utánpótlása továbbra is mindenekelőtt a nagyvárosi periférián "toborzódik". E réteg bűnözési aktivitása már nemcsak a hagyományos - vagyon elleni és erőszakos - bűncselekményekben, hanem a modern, nemzetközi bűnözés új formáiban, így például a kábítószerkereskedelemben is jelentkezik. E cselekményekben egyre veszélyesebb elkövetési módok - fegyveres támadás, szervezett csoportos elkövetés - vannak terjedőben. Gazdagodik a bűnöző utánpótlás is, a bűnüldöző hatóságok egyre gyakrabban találkoznak női elkövetőkkel, sőt a női szervezett bűnözés nyomaival is.

Az 1970-es évek második felében kialakult - általánosnak tekinthető - válság és a kiútkeresési kísérletek néhány alapvetően fontosnak tekinthető kérdést még a legkonzervatívabbnak tekinthető országokban, így a most részletesen tárgyalt Egyesült Államokban is eldöntöttek. Ezek közül azt tartom az egyik legfontosabbnak, amely az un. "gondoskodó" büntetés ideológiájával való szakítást eredményezte. A bűnelkövetésben és a szegénységben megnyilvánuló személyiségi sajátosságokat sem a büntetőpolitikában, sem a szociálpolitikában nem lehet a pusztán pszichológiai eszközökkel, módszerekkel orvosolni. A modern szegénység és az általa strukturálisan "termelt" bűnözés elleni harc stratégiáját nem szabad összekeverni a társadalompolitika más eszközeivel. Ez ugyanis a tapasztalatok ismeretében ~~(szerint)~~ értékválságot eredményez, vég-eredményét tekintve "büntetheti" a szegényeket és "gyámolíthatja" a bűnelkövetőket. A büntetőfelelősségnek a társadalmi értékítélet mai szintjén, a tudomány fejlettségének megfelelően korrekt és igazságos, de humánus módon meg

kell őriznie a felelősségrevonás klasszikus jellegét és végső eszközeként kell működnie a társadalmi béke biztosítása érdekében. Mivel a felelősségrevonás mindig csak az egyénnel szemben érvényesülhet, következményei is csak őt, legfeljebb közvetlen környezetét érintik, így ebbe az eljárásba - a garanciális jogvédelem érdekeinek sérelme nélkül - nem vonhatók be a bűnözés elleni általános társadalmi küzdelem stratégiai eszközei. A tettel és a bűnösséggel arányosan kiszabott büntetés keretei között gondoskodni kell arról, hogy az elítélt és annak családja a büntetés miatt ne kerülhessen hátrányosabb helyzetbe, mint amit a felelőssége mértéke indokol. Ezért a büntetés tartama alatt gondoskodni kell mindazoknak a feltételeknek biztosításáról (munkáltatás, iskoláztatás, szakmai képzés), amelyek a kedvező társadalmi integráció szempontjából elengedhetetlenek és a bűnisméltés szempontjából célszerűek. E feladatokhoz új típusú szociális szakemberekre van szükség, akik a felismert szükségleteknek megfelelően töltik meg tartalommal a büntetésvégrehajtás, ezen belül különösen a pártfogó felügyeleti rendszer működését. Gyógyító, pszichológiai kezelő eljárásokat, szolgáltatásokat is elérhetővé kell tenni a büntetés végrehajtása során, az ezekben való részvétel - azonban az alapvető emberi jogok sérelme nélkül - csak önkéntes elhatározás alapján valósulhat meg.

A hátrányos, különösen a halmozottan hátrányos helyzetű bűnelkövetők és közvetlen környezetük, családjuk egyéb - az előbbiekben nem említett - problémáinak megoldására már a büntetőpolitikától teljesen független szociálpolitikai intézményrendszer hivatott, mindazoknak az eszközöknek az igénybevételével, amelyek az adott társadalomban a strukturális szegénység enyhítését célozzák. Ebből a társadalompolitikai szférából feltétlenül számítani kell a bürokratizálódást és a mindható erőt hirdető pszichológizá-

lást; ez - mint Castel írja - "két olyan egymást kiegészítő folyamat, amelyek összeesküsznek, hogy létrehozzák az új függőségrendszert".⁸⁰ A bürokraták és a pszichologizáló szakemberek helyzete azonban minden kritika ellenére, hosszú távon stabilnak tekinthető, hiszen az alapvető változtatás nélküli társadalmi haladásban inkább ők tekinthetők a hatalom szövetségesének, mint a strukturális ellentmondásokat feltáró és azokat stratégiai problémaként kezelő szociológusok. "Valójában szükségszerű kapcsolat van a szegénység politikai problémájának elhomályosítása és a pszichologizáló technikák elburjánzása között" - állapítja meg Castel.⁸¹ A válságokból megerősödve kikerülő, nyíltan konzervatív hatalmat ugyanis a közeli jövőben minden jel szerint nem készítenek szervezett társadalmi mozgalmak, a legitimitációt megkérdőjelező ideológiák arra, hogy strukturális reformokat hajtson végre az évszázadok óta létező egyenlőtlenségek enyhítésére.

3. Társadalompolitika és büntetőpolitika Nyugat-Európában

Az Egyesült Államok fejlődésében megfigyelhető folyamatok megjelentek a második világháború utáni Nyugat-Európában is. A győztes és a vesztes országok a háborús veszteségeik romjain sok szempontból az amerikai politikai, gazdasági és társadalmi modellt tekintették követendőnek, így a jóléti állam megteremtése során is ezekből az elemekből építkeztek. Ezt a tendenciát erősítette az 1947-ben meghirdetett Marshall segély, amely a gyors gazdasági fellendülés reményét és esélyét adta. Általa mód nyílt az akkori legkorszerűbb technológiák átvételére. Részben ennek köszönhető, hogy az újjáépítést

viszonylag rövid idő alatt végrehajtották, új perspektívák nyíltak a nyugat-európai iparosítás előtt. Ezzel egyidejűleg - már a hidegháborús légkörben - az Egyesült Államok jelentette a potenciális védelmet a közös ellenféllel szemben; ez csakhamar a katonai szövetségi rendszer létrehozásában is testet öltött.

Ennek ellenére Nyugat-Európa mégsem amerikanizálódott. Az amerikai hatásoknak az egyes országok nemzeti szuverenitásuk tudatos védelmével, tradícióik célzatos őrzésével és ápolásával álltak ellent. Az amerikanizálódással szemben-ható tényezőnek tekinthető az a szintén céltudatos törekvés is, amely az önálló európai integrációban vélte megtalálni a harmónikus gazdasági fejlődést. Ennek első jeleként fogható fel az Európa Tanács megalakítása 1949-ben, amelynek célja a tagországokban mindenekelőtt az emberi jogok, a szociális jogok fejlesztése és harmonizálása, később pedig minden olyan belpolitikai stratégiai kérdés egyeztetése volt, amely nem érintett katonapolitikai és külpolitikai érdekeket. A politikai egyeztetést követte - később kísérte - a gazdasági integráció, Montanúnió megalakulása 1958-ban, majd a Közös Piac létrejötte 1957-ben. Mindezek alapján Nyugat-Európában országonként eltérő, de mindenképpen kedvező gazdasági, politikai, társadalmi feltételek alakultak ki a jóléti állam eszméjének megvalósítására. Az egyik elsődleges cél a humanitárius emberi és a szociális jogok fejlesztése, ezen belül az állampolgárok számára a létbiztonság lehetőség szerinti megteremtése volt. A gazdasági fellendülés és az említett politikai törekvések hatására a második világháború utáni viszonylag magas - helyenként 10%-ot elérő - munkanélküliség a legdinamikusabban fejlődő országokban az 1960-as évek elejére gyakorlatilag megszűnt (az NSZK-ban például 1% , Angliában 1,5% körül

alakult ebben az időszakban). Fejlődött a társadalombiztosítási rendszer, demokratikusabbá vált az iskolarendszer. Minden országban növekedett a nemzeti jövedelem és ennek hatására az általános és tömeges felfelé irányuló mobilitás. E folyamatok vezérlésében - a jóléti társadalom koncepciójának megfelelően - igen nagy szerepe volt az államnak, amely beavatkozásával kívánta kontrollálni a nem piaci szférát, a piaci automatizmusok egyenlőtlenséget eredményező mechanizmusát. Országonként eltérő módon - államosítással és/vagy adóztatással - gyűlt az anyagi forrás az államilag szervezett újraelosztásra.

A társadalmi problémák, a szegénység, a deviancia, a bűnözés intézményesített "kezelése" és ennek ideológiája Európában - amint az I. fejezetben láttuk - viszonylag hosszú múltra tekintett vissza. Az "öreg kontinens" már a századforduló körüli időszakban túljutott a polgári forradalmak egyenlőség-eszméjének illúzióján, többé-kevésbé felismerte a korlátokat az egyenlő érvényesülés esélyeinek realizálásában. A nagy társadalmi változást eredményező forradalmak ellenére a hatalom legszűkebb szférájában együtt élt a több százéves múlttal rendelkező arisztokrácia és a nagypolgárság. A jól felismert érdekek és a politikában következetesen végrehajtott gyakorlat a nagypolgárság szövetségesévé és közvéleményformáló erővé tette az egyre szélesedő középosztályt és ezen belül az értelmiséget. Az erős munkásmozgalom már az 1920-as években kikényszerített bizonyos szociális jogokat. A harcban kivívott eredmények alapján a munkás és a paraszt rétegek szociális érdekeikben és társadalmi helyzetükben megosztottá váltak. Az amerikai társadalom szerkezetéhez képest tehát zártabb, rögzültebb társadalmi struktúra határolta be a második világháború után az egyébként jelentős európai társadalmi mobilitás lehetőségeit.

A tradicionálisabb társadalomszerkezet és az érvényesüléssel kapcsolatos reálisabb célkitűzések sajátos politikai szemléletet eredményeztek Nyugat-Európában. A kontinensen nem tekintették feltétlenül személyiséghibának, torzult pszichológiai fejlődési rendellenességnek az érvényesülési versenyben való lemaradást, a szegénységet, sőt a deviáns viselkedési módokat, így a bűnelkövetést sem. A jóléti állam differenciáltabban közelített ezekhez a társadalmi problémákhoz Nyugat-Európában, mint Amerikában. A társadalom védelme érdekében jogot formált arra, hogy beavatkozzon a korábban számára szent és sérthetetlen kapcsolatokba, így például a munkáltatók és a munkavállalók viszonyába, a szülők és gyermekeik kapcsolatába. E törekvések azonban általában a társadalompolitikában vagy a szűkebb értelemben vett szociálpolitikában jelentek meg, jogszabályokban deklarálva. Mindebből természetesen hiányzott a pszichológiai módszerek dominanciája.

A büntető beavatkozás ideológiáját illetően tovább folyt ugyan a vita a determinizmus és az indeterminizmus elméleti kérdéseiben, de ez kevésbé befolyásolta a büntetőpolitika stratégiáját. "A bűnösség teóriája - írta Radzinowicz - társadalmilag akkor is szükséges, ha tudományosan tarthatatlan lenne. A bűnösség megállapítása nem a determinizmus vagy indeterminizmus kérdése, hanem annak eldöntése, hogy a személyiség lényege mennyiben jut kifejezésre a bűncselekményben. A büntetőpolitikának ezért szerinte az a legfontosabb feladata, hogy hatékony, individuálisan érzékeny megoldást találjon a speciális prevenció érvényesítésére és így a társadalom védelmére. Ezért a büntetés céljának differenciáltnak kell lennie. A büntetőpolitikának el kell érnie, hogy visszatartsa a potenciális elkövetőt a káros cselekményektől, megállítsa az első ízben megtévedtet az antiszociális életmód kialakulásában

és védje a társadalmat a krónikus bűnelkövetőktől".⁸² E gondolkodásban - amely egyébként tükrözte a hivatalos büntetőpolitika értékrendjét is - a századfordulón kialakult, az elkövetők differenciálására koncentráló tudományos és politikai hagyományok éltek tovább. Az alkalmilag megtévedt bűnelkövető elrettentése, a nevelhető fiatal bűnelkövető reszocializálása és a krónikus bűnöző ártalmatlanná tétele egyaránt a célok között szerepelt. Ennél az utóbbi kettőnél volt szerepe - bár korántsem kizárólagos jelleggel - a pszichológiai módszerek alkalmazásának is, amelyet szintén zártintézeti körülmények között kívántak megvalósítani. A terápiás módszerek minden országban kiegészültek pedagógiai eljárásokkal és a társadalmi beilleszkedést segítő szociális segítőszolgálattal. A kezelés, a reszocializáció időbeli kereteit - többnyire relatíve határozatlan tartamát - jogerős bírói ítélet határozta meg, a végrehajtásra a század első harmadában létrehozott javítóintézetekben, szigorított dologházakban, "preventiv detention" intézetekben került sor. A pszichológiai kezelés térhódításának, újabb elkövetői körökre való kiterjesztésének útját állta azonban a kodifikált jogrendszer, amelyben változatlanul a cselekmény társadalomra-veszélyességének értékelése, az eljárásjogi garanciákba vetett hit és a büntető igazságszolgáltatás hagyománya dominált. (Ez utóbbi különösen Angliára volt jellemző.) Így a határozatlan vagy relative határozatlan tartamú szabadságvesztés s az ehhez fűződő jogbizonytalanság nem vált uralkodóvá a nyugat-európai joggyakorlatban és a kísérleti jellegű büntetésvégrehajtási intézetek létesítése sem volt számottevő.⁸³ E fejlődési periódus, amely ugyan nem volt mentes az amerikai kriminálpszichológiai befolyástól, mégis önálló és sajátosan európainak tekinthető, országonként eltérő büntető felelősségi

rendszert teremtett. Végeredményében azonban az 1960-as évek végére ugyanazzal a problémával szembesült, mint az amerikai; minden határozott törekvése ellenére a börtönnéesség itt is növekedett. Egyre bővült a szabadságvesztésre ítélték köre és a kiszabott büntetések időtartama. Mindez annak ellenére következett be, hogy a századforduló óta a legtöbb országban a törvényes lehetőségek széles köre nyílt meg a feltételes elítélésre, a felfüggesztett büntetésre, a próbára bocsátásra és a pénzbüntetésre, tehát a szabadságelvonással nem járó büntetési formák alkalmazására.

Számos államban - elsősorban Angliában - a büntetési rendszert nagy hagyományokkal rendelkező pártfogó felügyelői intézményhálózat egészítette ki. Feladata - a kiszabott büntetés alatt vagy a börtönbüntetés után - az elkövetők társadalmi integrációjának elősegítése, részben szociális szolgáltatásokkal, részben ellenőrző, hatósági jogosítványokkal. E szervezet - bizonyos szemléleti és szervezeti hibák ellenére - a legtöbb esetben sikeresen kapcsolta a büntetőpolitikát a szociálpolitikához, különösen akkor, amikor támogatta az elítéltek vagy a szabadulók munkához, hajlékhoz juttatását, családi kapcsolatainak megmaradását. E szervezetnek jelentős szerepe volt a szegénység, a hátrányos helyzet és a deviáns viselkedési formák kapcsolatának feltárásában, társadalmi tudatosításában és tevékenyen közrehatott a szociálpolitika és a társadalompolitika alakításában. Az itt dolgozó szakemberek befolyásának is tulajdonítható, hogy a hajléktalan szabadulók elhelyezésére átmeneti otthonok jöttek létre, hogy a börtönben lévők családtagjai, főleg kiskorú gyermekei intézményes szociális támogatást kaphattak, továbbá, hogy speciális szociális foglalkoztatást szerveztek az iskolából kikerült, de munkanélküliként veszélyeztetett fiatalok számára.⁸⁴

A büntetőpolitika és a szociálpolitika e sajátos együttműködése a közvetlen bűnmegelőzés területén egy sajátos, de ellentétes irányú folyamattal párosult. Az 1960-as években a dekriminalizációs mozgalmak során több ország számúzte a büntetőfelelősség rendszerből a tisztán szociális eredetű jelenségek, így a közveszélyes munkakerülés, a koldulás, a csavargás pönalizálását, megszüntette a rosszlelkű dologházakat. Ahol ez megvalósult - például az NSZK-ban - ott jogi aktussal deklarálták, hogy önmagában a szegénység, elesettség még akkor sem büntetendő, ha annak létrejöttében, vagy fennmaradásában az érintett személy is hibáztatható. Úgy vélték, hogy az alapvető szociális szükségletek kielégítése feltétlenül állami feladat. A rossz egyéni helyzet kialakulásáért az esetleges vétkességi felelősség megállapítását csak államigazgatási eljárásban rendelték el. Az ott hozott határozat viszont a közigazgatási bíróságnál megtámadható.⁸⁵ Miközben tehát a büntetőpolitika - a szükségletnek megfelelően - kiegészült szociálpolitikai eszközökkel, addig egyes esetekben, főleg a predelinquens helyzetek megítélésében, profiltisztítás történt és a büntetőpolitikai feladatok átkerültek szociálpolitikai hatáskörbe. E tendencia a legkülönbözőbb megjelenési formákban minden nyugat-európai országban észlelhető volt, néhány helyen jogszabálymódsításokban, máshol a joggyakorlat módosulásában.⁸⁶

Az országoként eltérő, mégis sajátosan nyugat-európai jóléti társadalmi fejlődés az 1970-es évek közepén éppúgy megtorpant, mint az Egyesült Államokban. Előbb-utóbb a jóléti állam koncepciójának és politikai gyakorlatának csődjét állapították meg a szakértők. A válság jelei több területen is jelentkeztek. Az általam vizsgált kérdés szempontjából a legfontosabbnak a munkanélküliség megjelenését, majd rohamos növekedését

tartom. Az 1960-as évek 1-1,5%-os aránya 1984-re - a kilábalás időszakára - átlagosan 8,2%-ra változott Nyugat-Európában.⁸⁷ Egyes szociológiai kutatások már az 1960-as évek második felében kimutatták, hogy a jóléti államokban - a szociális programok ellenére- fennmaradt a hagyományos szegénység és létrejött egy új típusú szegénység is. Ez utóbbit a relatív depriváció jellemzi, amelyet a nagy vihart kavart könyvében Townsend a következőképpen ír körül: "Egyénekről, családokról és a népesség egyes csoportjairól akkor mondhatjuk, hogy szegénységben élnek, ha nem rendelkeznek elegendő forrással ahhoz, hogy táplálkozzanak, olyan tevékenységben vegyenek részt, illetve olyan életfeltételekhez és javakhoz jussanak, amelyek társadalmunkban szokásosak vagy legalábbis széles körben elfogadottak és helyeslésre találnak. Az átlagos egyénhez vagy családhoz képest szűkösebbek a rendelkezésükre álló források, olyannyira, hogy ténylegesen kirekesztődnek az általánosan elterjedt életmódból, szokásokból és tevékenységből."⁸⁸ E fogalom meghatározás alapján Townsend 60 indikátor felhasználásával széleskörű kutatást végzett Angliában. Az általa kialakított un. deprivációs index alapján kimutatta, hogy még a jóléti állam virágzása idején, 1965-ben is szegénynek lehetett tekinteni a háztartások 25%-át. A 3 és ennél több gyermeket nevelő segédmunkás családok 93%-a kifejezetten szegénynek tekinthető; mellettük a leginkább veszélyeztetettek az öregek, a munkanélküliek, az alacsony keresetűek, a krónikus betegek, a fogyatékosok és a gyermeküket egyedül nevelő szülők. E helyzetek halmozódása a dolog természetéből következően az alapszükségletek kielégítésének gondjaival szembesíti az érintetteket.⁸⁹ A relatív depriváció, mint a fejlett társadalmak jellemzője leglátványosabban akkor kapcsolódik a negatív újratermelődési folyamatokhoz, ha a legfiatalabb korosztály első

munkavállalási esélyeinek veszélyeztetésével jár együtt. Szintén Angliából, Pratt kutatásaiból származó adatok szerint az iskolát elhagyó fiatal munkanélküliek tömege az 1973-as 20 ezerről 1982-re 304 ezerre emelkedett. A 18-19 éves munkanélküli fiatalok aránya 1982 első felében elérte a korosztály 26,3%-át.⁹⁰

Számos adat jelzi is, hogy a jóléti társadalom krízise nem pusztán gazdasági válságként, hanem morális értékválságként, anómiás állapotként fogható fel. Durkheim megközelítési módját elfogadva, a bűnözés folyamatos emelkedése erre nézve az egyik legmegbízhatóbb bizonyíték. Egy, az Európa Tanács megbízásából végzett vizsgálatból például kiderült, hogy 1963-1981 között az országoként eltérő, viszonylag egyenetlen gazdasági fejlődés, a különböző társadalmi szerkezeti adottságok és változások ellenére a bűnözés ütemes növekedése úgy következett be, hogy a különböző helyzetből indulók ebből a szempontból azonos helyzetbe jutottak. Az említett időszakban a százezer vétőképes lakosra jutó bűnelkövetők száma a Német Szövetségi Köztársaságban 2920-ról 6600-ra, Franciaországban 1350-ről 5370-re, Angliában és Walesben 2250-ről 5660-ra növekedett.⁹¹ A vizsgált időszak végén kapott adatok hasonlósága kínálja az alkalmat annak a hipotézisnek a megfogalmazására, hogy a technikai fejlődés és az információs forradalom eredményeként zsugorodó világban a tudatos gazdasági és politikai integráció eredményeként csökkent a nemzeti tradíciók meghatározó jelentősége a morális értékek újratermelőési folyamataiban és ennek diszzfunkcionális eredményeként kiegyenlítődik a bűnözésnek a lakosság nagyságához viszonyított aránya. Ennek széles körű igazolása azonban még várat magára.

A jóléti állam válságának bekövetkezése után, az 1970-es évek közepétől kezdve az amerikai és nyugat-európai konvergencia is felbomlott és a "válság-kezelés" egymástól eltérő megoldási módjai alakultak ki.⁹² A jóléti állam koncepciójának és gyakorlatának bírálata Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban hasonló érvekre épült és abban is megegyeztek az álláspontok, hogy a krízist az olajár-robbanás tette nyilvánvalóvá. A kivezető út milyenségét szükségképpen az adott országok pillanatnyi gazdasági helyzete és erőforrásai, a jóléti állam fejlettségi szintje, az általa teremtett védőháló stabilitása és a válság-kezelést végrehajtó, éppen uralmon levő politikai pártok stratégiája határozta meg. Ezért nem tekinthető véletlennek, hogy a "neoliberális" konzervatív ideológia éppen két olyan országból - az Egyesült Államokból és Nagy-Britanniából - indult ki és vált gyakorlatilag is a legnagyobb hatásúvá, amelyekben az említett adottságok együtt voltak és a jóléti állam viszonylag fejletlen szinten alakult ki.⁹³ A nyugati politológia elemzése szerint legalább hatféle társadalom- és szociálpolitikai modell működése figyelhető meg a válság menedzselése terén.⁹⁴ A "neoliberális" konzervatív irányzattal szembe azonban, annak ellentétéként - szerintem - csak egy igen markáns tendencia állítható. Ez a szociáldemokrata hagyományokra épülő "skandináv modell", amelyben történetileg is hosszabb ideig a társadalom- és gazdaságpolitikának alapvető stratégiai kérdése volt a jóléti társadalom megteremtése. A többi országban a jóléti állam koncepciója csupán a lényegileg liberális polgári politikai programok kiegészítő részeként érvényesült. A két szélsőnek tekinthető megoldási mód közötti átmenetek széles skálája alakult ki Nyugat-Európában. Ahhoz, hogy a társadalom-, a szociál-, és a büntetőpolitika kapcsolatát, kölcsönhatását világossá tegyem s a fejlett

Nyugatról alkotott kép élesebb konturjai láthatókká váljanak, e másik fejlődési irány bemutatását is szükségesnek tartom, különösen azért, mert ideológiáját nagyon jelentősnek érzem egy emberközpontú fejlődési irány meghatározásában.

4. A skandináv modell

A skandináv országokban az ipari forradalom és a társadalom szerkezetének ezzel kapcsolatos átalakulása a klasszikus európai fejlődés üteméhez képest megkésettnek tekinthető. A 19. század végén ezekre az országokra még az elmaradott gazdasági szerkezet, a feudális kötöttségeket hordozó, viszonylag nagy vagyoni különbségekkel jellemezhető társadalomstruktúra és az ennek megfelelő hatalmi és igazgatási mechanizmus volt a jellemző. Az ekkor meginduló és rohamos ütemet diktáló iparosítás hosszabb ideig nem tudta felszívni a munkaerőfelesleget. 1870 és 1930 között ezekből az országokból volt a legnagyobb arányú kivándorlás az Egyesült Államokba. Svédországban például az említett időszakban a lakosság egynegyede emigrált az új világba; ezek egy jelentős része azonban később visszatért. A szegénység tehát tömeges társadalmi probléma volt, kezelését kezdetben a restriktív szegénygondozás jelentette. Később azonban - már a századfordulón - megindult a szociális törvényhozás. Nagyon nehéz gazdasági körülmények között elsőként az oktatáspolitikai reformjára törekedtek és ennek költségeit hárították a társadalmi közteherviselésre, majd hasonló módon megindult a munkából kiöregedettekről való társadalmi gondoskodás is. E törvények

megalkotásában már jelentős szerepe volt az erősödő munkásmozgalomnak, a szociáldemokrata pártok aktív és erős ellenzéki politikájának, aminek érvényesülését elősegítette az államszervezet modernizációja, a parlamenti demokrácia jogi alapjainak megteremtése. E szociális törvényhozás az 1920-as évek első felében azonban még a patriarchális szemlélet ideológiai keretei között maradt.⁹⁵ A századforduló után, a még ellenzékben levő szociáldemokrata pártok harca - Karleby elméletéből kiindulva - a szociális jóléti törvények létrehozására irányult, stratégiai kérdésnek tartva az állampolgári egyenlőség és az ehhez fűződő garanciák társadalmi megvalósulását. A szociáldemokraták a "teljes jogú szociális állampolgári státusz" megteremtésével kívánták mérsékelni a piaci mechanizmus automatizmusainak érvényesülését. Védelemet akartak biztosítani a betegség, az öregség és a munkanélküliség veszélyeivel szemben a legrosszabb gazdasági körülmények között is. El kívánták kerülni a munkásosztály - a többi európai országban már erőteljesen érezhető - gazdasági és jogi megosztottságát, amelyre a válságos helyzetben egyre több esély adódott. A hatalomátvételre készülő szociáldemokrata pártok készletet éreztek arra, hogy a teljes társadalmat átfogó stratégiát dolgozzanak ki, a "nép otthona" elve szerint alakítsák programjukat. Ebben többek között az erkölcsi, jövedelmi és vagyoni igazoláshoz kötött segélyrendszer eltörlése, a juttatások körének és összegének növelése, az ellátások minden állampolgárra történő kiterjesztése szerepelt.⁹⁴

Az 1930-as években hatalomra került szociáldemokrácia - Svédországban, Dániában és Norvégiában már meghírdetett programja megvalósításának kezdetén - összehangolta stratégiáját. Mint Ferge Zsuzsa megállapítja, "nem láttak legitimálható módot az alapbajok - a magántőke és a mindent átfogó piac -

gyors megszüntetésére. Úgy látták, hogy hosszú távon kell együttélni a tőkés rendszerrel, eközben arra törekedve, hogy a magántulajdon és a piac emberellenes hatásai csökkenjenek. E program nélkülözött minden igazi és sajátos gazdaságpolitikai koncepciót és erőit a nyomor megszüntetésére, a szélsőséges jövedelem-egyenlőtlenségek csökkentésére, a létbiztonság kialakítására összpontosította.⁹⁷ E harc gazdasági sikerek közepette zajlott; 1930-1965 között minden érintett országban jelentősen növekedett a nemzeti jövedelem. A társadalom széles rétegeit sikerült a program érdekében mobilizálni. A szociáldemokrata modell reformértékű megoldásokkal szolgált; olyan "emberarcú" társadalom kialakulásához vezetett, amelyben "a politikai társadalmi tagságnak - mint Andersen megjegyezte - meg kell előznie a szociális társadalmi tagságot; is mindkettő nélkülözhetetlen a harmadik szakaszban, a gazdasági társadalmi tagsághoz."⁹⁸ Ez a stratégia, amely először politikai és szociális, majd később gazdasági integrációt is eredményezett, alapvetően különbözött ugyanakkor az általánosabban elterjedt, és Disraeli és Bismarck nevével fémjelezhető szociális gondoskodást célzó megoldásoktól. Ez utóbbiaknál ugyanis szociális törvényhozást a gazdasági hatékonyság fokozása, a társadalmi rend fenntartása és a munkások lojalitásának biztosítása motiválta, úgy, hogy ezek az érdekek mindig csak a polgári liberális, szabadpiaci mechanizmus kiegészítő elemeiként és csupán szükség esetén kerülhettek be a fő politikai hatalmi vonulatokba. A szociáldemokrata megoldás ezzel szemben átfogó, az állampolgári integrációt végig szem előtt tartó társadalmi reformprogramnak tekinthető, amelyben a szociális törvényhozás nem egycsapásra teremtett "jó társadalmat", hanem olyan mértékig érvényesült, amennyire a tőkés piac ezt szükségessé tette és amennyire a lentről jövő mozgás megkövetelte.⁹⁹

Az 1970-es évek értékválsága a skandináv országokat is elérte, a válságérzet azonban itt elsősorban valóban az olajárrobbanás okozta új gazdasági problémákból fakad. Ennek ellenére revízió alá került a társadalompolitika. Az elemzésekből kiderült, hogy az "államosított" szociálpolitika drága, merev és sztereotíp módon reagál az egyéni, csoport- és rétegproblémákra, krízishelyzetekre, hogy az alkalmazott módszerek nem elég hatékonyak és sokszor nem is elég humánusak. A társadalomban a jóléti koncepció megvalósítása ellenére szétzilálódtak a természetes kisközösségek, túlságosan felerősödött a gondoskodó állam és az állampolgár közvetlen kapcsolata, amely kiszolgáltatottsági és függőségi viszonyokat eredményezett ott is, ahol szövetségi kapcsolatok alakulhattak volna ki. A pénzforrások csökkenésével világossá vált, hogy bizonyos igények csak alacsony szinten elégíthetők ki, ezért érdekösszeütközés keletkezett a tehetősebb rétegek és a kevésbé jómódúak között. A jobbmódúak számára már nem volt elég magas színvonalú az állampolgári jogon garantált egészségügyi, járadéki, iskolai stb. szolgáltatás. A legfontosabb felismerés azonban az volt, hogy társadalompolitika oly mértékben szüntette meg a munkaerő áru jellegét, hogy az már - mind a munkáltató, mind a munkavállaló oldaláról - veszélyeztette a piaci és így a gazdasági hatékonyságot.¹⁰⁰

Ennek ellenére a helyzet nem volt a többi nyugat-európai országhoz képest drámai, hiszen például Norvégiában a válság csúcsán - 1979-ben - a munkaerőállománynak mindössze 2%-a volt munkanélküli, s a fiatalok körében sem haladta meg ez az arány a 7%-ot. Az is igaz, hogy ebben a régióban (Dánia, Finnország, Norvégia, Svédország) 1954 óta létezett a közös munkaerőpiac, ami azt jelentette, hogy nem volt szükség munkavállalási engedélyre, a

diplomaegyenértékűség deklarálása segítette az értelmiségi migrációt és folyamatos kormányzati egyeztetés biztosította a munkerő megfelelő áramlását.¹⁰¹ A válságkezelés nem hozott magával alapvető fordulatot a társadalompolitikában, csupán újabb reformfolyamatot indított el. Bizonyos területeken szabadabb érvényesülési lehetőségeket kapott a piac vállalkozót és munkerőt motiváló jellege, anélkül azonban, hogy veszélybe került volna az állampolgári biztonság széleskörű érvényesülése, megmaradt és megerősödött az állampolgár politikai, szociális tagsága mellett a "gazdasági" tagsága is. Ez csak a gazdasági növekedés hatékony politikai ellenőrzésével valósulhatott meg. Mint Ferge megállapítja "a gazdaság- és társadalompolitika bizonyos pontokon, mindenekeelőtt az aktív foglalkoztatáspolitikánál, a központi béralkukkal működő szolidarisztikus bérpolitikánál és az un. munkavállalók alapjánál szervesen összekapcsolódik, de úgy, hogy mindkét szféra megőrzi intézményei elkülönültségét, önálló céljait, 'saját' mozgatóerőit."¹⁰²

A szűkebb értelemben vett szociálpolitika is megreformálásra szorult. A rászoruló és természetes közösségek kapcsolatának helyreállítása, az individuális szükségletek iránti érzékenység fokozása, a nem anyagi jellegű szükségletek kielégítése érdekében egyszerre vált indokolttá a szociálpolitika centralizálása és decentralizálása. Mint Gough megállapítja, "egyfelől támogatni kell lokális szinten a kísérleti megoldásokat, az általános jóléti ellátás előképeit. Másfelől a központi politika olyan formáit kell kialakítani, amelyek valóságos értelmet adhatnak a szociális jogoknak, a gazdaság, jövedelem és esélyek újraelosztásának. Azt állítjuk, hogy ezek nem antagonisztikus, hanem egymást kiegészítő utak egy humánusabb jóléti rendszerhez vezető úton. A kérdés tehát nem az, hogy legyen-e állam, hanem az, hogy

ez milyen legyen és hogyan biztosíthatja azok jogait és szükségleteit, akiket nem uralnia, hanem szolgálnia kell."¹⁰³ A szociális munka új területeként jelent meg a "hétköznapi tudást" erősítő jog- és érdekérvényesítést segítő tanácsadás, a régi értelemben vett kliensek (bevándorlók, hátrányos szociális helyzetűek, munkanélküliek) és az újonnan "felfedezett" rászorulóknak (például a bűncselekmények áldozatai) számára. Új szolgáltatássá vált a családra, a természetes közösségre orientált szakmai és anyagi segítség, az egyes területek egyenetlen fejlődését harmonizáló regionális komplex program, a szociális medicina az egészségügyi szolgáltatások keretében és a rehabilitációt, reszocializációt, társadalmi integrációt segítő utógondozás.

Ebben a kétségtelenül embercentrikusabb társadalomban nem jött létre egy minden mástól elméletileg eltérő, alapvetően új büntetőfelelősségi rendszer. A legkevésbé sem beszélhetünk erről, ha pusztán az írott jog világát vizsgáljuk, kiragadva azt érvényesülési közegéből, eltekintve gyakorlati alkalmazásától. Ahogyan azt az I. fejezetben megkíséreltem kifejtetni, a századfordulón a sok haladó és realisztikus elemet tartalmazó kriminológiai befolyás az egész Európa - így a skandináv országok - jogalkotására is hatott. A német tartományok után 1894-ben Norvégia, majd Olaszország után 1906-ban Svédország iktatta törvénybe a rövid tartamú szabadságvesztés alternatívájának szánt feltételes elítélést. A pénzbüntetés törvénybe iktatásában sem volt a reform-élharcos a skandináv régió. E büntetési nem széleskörű alkalmazására Finnországban 1921-ben, Svédországban 1931-ben, és Dániában 1939-ben került sor. Igaz, hogy az általuk alkalmazott pénzbüntetési forma ma is a legkorszerűbbnek tekinthető, ún. napi pénzbüntetés, amely nemcsak a tett társadalomra veszélyességével arányosan alkalmazható, hanem érzékeny az

elkövető kereseti, jövedelmi viszonyaira is és ilymódon nagyobb teret enged az egyéni körülmények mérlegelésének. A pénzbüntetés e formája kétségtelenül finn találmány és alkalmazásában elől jártak a skandináv országok.¹⁰⁴ A többszörös visszaesőkkel szemben hatékonynak vélt szigorított dologház bevezetésétől sem zárkóztak el az érintett országok, pedig e jogintézményre nem tekinthet nagy büszkeséggel az emberiség és az alkalmazását propagáló kriminológia tudomány. A határozatlan tartamú szigorított dologházat 1902-ben Norvégiában, 1925-ben Dániában, 1927-ben Svédországban, 1932-ben pedig Finnországban vezették be.

A második világháború után a társadalom védelmét szem előtt tartó, az elkövető társadalomra veszélyességére és annak "kezelésére" is irányuló új elképzelések a skandináv országokban sem döntötték meg a klasszikus elveken alapuló büntetőkódexek alaptételeit. Ezek az elképzelések azonban a skandináv régióban olyan sajátos büntetőpolitika alkalmazását eredményezték, amely igen sok eltérést tartalmaz az amerikaihoz és a nyugat-európaihoz képest. A büntetés kiszabása során nem a tetтарыányos felelősség helyett, hanem bizonyos mértékig mellette kívánták hasznosítani a személyiségről nyerhető ismereteket és a reszocializáció szempontjait. Az 1962. évi svéd büntetőkódex például a következőképpen határozta meg a büntetés kiszabásának szempontjait: "A bíróságnak a szankció kiválasztása során egyfelől szem előtt kell tartania a jog iránt elvárt általános engedelmesség követelményeit, másfelől figyelnie kell arra, hogy a szankció az elkövető rehabilitációját szolgálja".¹⁰⁵ A követelmények között ugyan első helyen a tett szerepel, de hangsúlyozott a személyiség említése. Az említett két szempont szerint differenciált szankciórendszer váltotta fel a korábbi, 1864. évi büntetőtörvény merev és mechanikus büntetési rendszerét. A szabadságvesztés azonban továbbra is

uralkodó büntetési forma maradt. Végrehajtásának tartalma viszont lényegesen megváltozott: minden büntetés-végrehajtási intézetben kísérletet tettek olyan objektív és szubjektív feltételek kialakítására, melyek - főleg pszichológiai eszközök alkalmazásával - az elkövetők reszocializációját szolgálták. Miután a korábban igen gyakran alkalmazott, rövid tartamú - 1-től 3 hónapig terjedő - szabadságvesztésről kimutatták, hogy a treatment megvalósításához nem elegendő, a rövid tartamú szabadságvesztés helyett a szabadságvesztéssel nem járó büntetési formák alkalmazását helyezték előtérbe. Széles körben bevezették a feltételes elítélést, amely szerint a bíróság meghatározott próbaidőre elhalaszthatja az ítélet kiszabását. Ezt az enyhébb megítélés alá eső bűncselekmények elkövetőivel szemben alkalmazták, akiknél a rendelkezésre álló információk szerint nem volt szükség sem átnevelésre, sem segítségre ahhoz, hogy a továbbiakban a társadalmi együttélési szabályokat megtartsák.¹⁰⁶ Az ennél súlyosabb bűncselekmények elkövetőivel szemben a rövid tartamú szabadságvesztés helyett vezették be a próbára bocsátást, melynek alkalmazása során pártfogó felügyelet elrendelésére is sor került. A pártfogó felügyelő a bíróság előírásainak megfelelően gondoskodott az elítélt pszichés torzulásainak kezeléséről (például rendszeres "group-counseling" útján), segítette a társadalmi beilleszkedés objektív feltételeinek megteremtését és ellenőrizte a bíróság által előírt kötelező magatartási szabályok betartását.¹⁰⁷ A rövid tartamú szabadságvesztés helyett kiterjedten alkalmazták a pénzbüntetés előbb ismertetett formáját.¹⁰⁸ A relatíve határozatlan tartamú büntetésnek csak két változatát ismerték. A legsúlyosabb bűncselekményeket elkövető 18-20 éves fiatalokkal szemben a szabadságvesztést határozatlan időtartamban állapították meg, és a többszörösen visszaeső, súlyos bűncselekményeket soro-

zatban elkövető bűnismétlőkkel szemben alkalmazott internálás is lényegében határozatlan idejű szabadságvesztés volt. A feltételes szabadlábra helyezésről a büntetés-végrehajtási intézet javaslata alapján szakértékből és laikus ülnökökből alakult tanács döntött.

A szabadságvesztés minden formája a treatment szabályai szerint működött. Pszichoterápia és szocioterápia - csoportos és egyéni formában - határozta meg a program döntő részét. A börtönök inkább hasonlítottak jól felszerelt szanatóriumokhoz, mint a tradicionális értelemben vett büntetés-végrehajtási intézetekhez. Általában 5-10 elítéltre jutott egy-egy magasan kvalifikált szakember. Az intézeteket ellátták a kulturált szabadidő-eltöltés és a sportolás legfontosabb eszközeivel. Korlátlanul és ellenőrzés nélkül fogadhattak látogatókat, a hosszabb időre elítéltek - bizonyos feltételek megléte esetén - évi szabadságukat az erre a célra kialakított üdülőtáborokban családjukkal együtt tölthették. A szabadságelvonást jól szervezett utógondozás követte. Hivatásos pártfogók gondoskodtak arról, hogy a szabadulók társadalmi integrációja viszonylag zökkenőmentes legyen. A lakással nem rendelkezők számára utógondozó otthonokat nyitottak, ahol megfelelő szakmai felügyelet segítette a volt elítéltek mindennapi gondjainak megoldását. Ezek az otthonok 20-30 fős létszámmal a nagyvárosokban működtek, és a munkaképes személyeknek lehetővé tették a munkavállalást. Az otthonok közül néhány, speciális profillal, a kábítószer-élvezők és az alkoholisták terápiás kezelését, továbbá az előregedett, munkaképtelenné vált bűnözők szociális gondozását végezte.

A büntetőpolitikai intézkedések széles skáláját egészítette ki az a jól szervezett szociálpolitikai rendszer, amely a bűnelkövetők körében felmerülő szociális problémák megoldását is feladatának tekintette. Így példá-

ul különös figyelmet szenteltek a hosszabb tartamú szabadságvesztésre ítélt családjának. Szociális segínyt folyósítottak számukra, szükség szerint családterápiát alkalmaztak, megoldották a veszélyeztetett fiatalok intézeti elhelyezését stb. A bűnmegelőzés hatékonyságának fokozása érdekében 1965 óta minden kerületi szintű rendőrkapitányságon a megelőzés speciális feladataira - főleg a potenciális sértettek védelmére - kiképzett rendőrtiszteket foglalkoztattak.

A treatment-ideológiára épülő svéd rendszer több vonatkozásban is eltért az amerikaitól. Amíg az Egyesült Államokban csak az erre a célra létrehozott kísérleti börtönökben került sor a treatment gyakorlati alkalmazására, addig Svédországban - a helyi, kisebb intézeteket leszámítva - az egész büntetés-végrehajtási rendszert sikerült áthangolni az új programra. Ezt főleg az a felismerés tette lehetővé, amely az új szellemű, 1962. évi svéd jogalkotást áthatotta. Már ekkor megszögezték, hogy - akármilyen ideológia szellemében történik is a végrehajtás - a zártintézeti kezelésnek több káros hatása van, mint előnye, ezért azt csak a lehető legkevesebb elkövetővel szemben kell alkalmazni. (A szabadságvesztést azokkal szemben kellett elrendelni, akiknek bűncselekménye olyan súlyos volt, hogy a közérdek védelmében csak izolációval lehetett megoldani a bűnismétlés megelőzését, és az elkövető saját érdekét szem előtt tartva is szükséges volt a zártintézeti körülmények között végrehajtott reszocializációra.)¹⁰⁹ A szabadságvesztés így csupán a bűnelkövetők viszonylag szűk körét érintette; 1965-1973 között pl. évente mintegy 12 ezer szabadságvesztést szabtak ki a bíróságok Svédországban; így kétségtelenül könnyebb volt a korszerűbb végrehajtás feltételeit megszervezni.

A skandináv országokban az elítéltek lényegesen szűkebb rétegét érintette a határozatlan tartamú büntetés is, mint az Egyesült Államokban. Svédországban például a veszélyes visszaesőkkel szemben foganatosítható internálást 1976-ban 38 elkövetőre szabták ki, 1965-1976 között az internáltak átlagos létszáma a büntetés-végrehajtási intézetekben 270 volt. Az elítéltek összlétszámát tekintve tehát a határozatlan tartamú szabadságvesztés valóban kivételesen alkalmazott büntetés volt.¹¹⁰

Skandináv jellegzetességnek tekinthető az a jól szervezett, főhivatású szakemberekből álló, széles hatáskörrel és anyagi ellátottsággal rendelkező pártfogó felügyelői hálózat, amely a szociálpolitikai szervezetekkel és a rendőrség erre hivatott szakembereivel együttműködve a bűnismétlés megelőzését, tágabb értelemben pedig a bűnözés megelőzését is szolgálta. Hasonlóan működő intézmények összehangolt hálózatával az Egyesült Államokban nem találkozhatunk.

Az említett kedvező adatok ellenére a hetvenes évek elejétől kezdve ezekben a skandináv országokban is a treatmenten alapuló büntetés és így az egész büntetési rendszer válságának lehettünk szemtanúi. Ennek okait - sok-sok kontroll- és "follow up" vizsgálat eredményeinek figyelembevételével - azzal magyarázzák, hogy a treatment-ideológia (főleg annak pszichoterápiás vonatkozása) nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a bűnismétlések száma az alkalmazott eljárások ellenére tovább nőtt. Az esetek túlnyomó többségében nem vált be a prognózis: akiről azt jósolták, hogy a büntetés után súlyos bűncselekményt fog elkövetni, legfeljebb enyhe, vagyon elleni büntett miatt került később a bíróság elé, akiről pedig kedvező volt az előrejelzés, abból utóbb igen veszélyes bűnöző vált. Így az érintett országokban az a benyomás

alakult ki, hogy az alkalmazott tudományok még nem alkalmasak a kitűzött célok elérésére, ráadásul igen drága, költséges eljárást igényelnek. A hetvenes évek gazdasági nehézségei közepette egyre inkább luxusnak tűnt a büntetésvégrehajtás treatmentre épülő rendszerének maradéktalan fenntartása.¹¹¹

Nem mutattak kellő hatékonyságot az általános megelőzés eredményei sem. E körülmény túlnyomórészt a jóléti szociálpolitika már ismertetett működési problémáira vezethető vissza. Ez ugyanannak a rétegnek a harmonikus integrálását szolgálta volna, amely a legaktívabb volt a hagyományos értelemben vett erőszakos és vagyon elleni bűnözés újratermelésében. A szociálpolitika eredményeinek "negatív diagnózisa" tehát itt is a bűnözés és más deviáns viselkedési formák növekedésének volt az eredménye. Egyes kutatók - közöttük Bo Svensson - azt is megállapították, hogy a jóléti társadalomban a hagyományos bűnözési formák mellett újak fejlődtek ki. A 20. század harmincas éveinek végére a skandináv országokban gyakorlatilag megszűnt a klasszikus értelemben vett "szükségből bűnözés". A "jóléti bűnözést" már inkább az anyagiasszemlélet, a technikai javak fétisként történő tisztelete, fogyasztási javak igen széleskörű választéka, a vagyontárgyak őrízetlenül hagyása, az önkiszolgáló áruházak nyitotta csábító alkalom és a tett felfedezésének igen alacsony esélye motiválta. A nemzetközi szervezett bűnözésre, a kábítószerkereskedelemmel összefüggő új, veszélyes jelenségtípusok terjedésére sem a bűnüldözés, sem a megelőzés területén nem készültek fel. Nem alakult ki megfelelő stratégia a fehérgalléros bűnözéssel szemben, ezért a társadalmi működési mechanizmus részévé vált a gazdasági bűnözés, az adócsalás, a közlekedési bűnözés, sőt a környezet bűnös szennyezése, rombolása is. Az új bűnözési formákkal szembeni "védtelenség" mostanába egyre jelentősebb

rétegeket motivál arra, hogy az illegális megoldásokat reális üzleti kockázatként fogja fel és azt válassza a szükségletkielégítés eszközeként. A bűncselekmények felét már olyan személyek valósították meg az 80-as években, akiknek életvezetése a "normálshoz" közeli, akik eddig soha nem kerültek szembe a büntető igazságszolgáltatással. A bűncselekmények másik feléért az a 10-20 ezer habituális elkövető tehető felelőssé, akinek életformájává vált az antiszociális viselkedés. Túlnyomó részük bűnismétlő és visszaeső, bűncselekményeik a leghagyományosabb formákban nyilvánulnak meg, életmódjuk a relatív deprivációval jellemezhető.¹¹²

Számot vetve az intézményi és értékválságot eredményező helyzettel, az 1970-es évek közepétől büntetőpolitikai reformokat hajtottak végre. Svédországban például 1974-ben magas szintű jogszabály módosította a büntetés alapvető elveit, amely többek között a következőket írta elő:

a) A büntetésvégrehajtás során továbbra is törekedni kell az elítéltek reszocializálására, de ennek a reális életkörülmények rendezését és nem a "pszichés torzulások" kezelését kell jelentenie. Meg kell teremteni a legegyszerűbb értelemben vett társadalmi együttélés szubjektív feltételeit, így például a munkához való viszony javítását, az iskolázottsági szint emelését, a családi, érzelmi kapcsolatok rendezését. Pszichológiai értelemben vett treatmentre csak az elítélt önkéntes vállalkozása esetén kerülhet sor.

b) A szabadságvesztésre mint a létező legsúlyosabb szankció alkalmazására csak igen kivételes esetekben kerülhet sor. (Ekkor a halálbüntetésnek már nem volt szerepe; Svédországban 1910-ben hajtották végre az utolsó halálbüntetést, 1921-ben eltörölték a békeidőben való alkalmazását, 1973-ban pedig kikötötték, hogy azt csak háború esetén lehet alkalmazni.)¹¹³

c) Új, szabadságvesztéssel nem járó büntetési formákat kell kialakítani.

d) Ki kell dolgozni a büntetés-végrehajtás és az utógondozás működésének integrációját és az ezzel kapcsolatos büntetési formákat.

e) A közeljövőben el kell törölni a határozatlan tartamú büntetés minden formáját.¹¹⁴

A büntetés-végrehajtási irányelvek közül különös figyelmet érdemelnek a szabadságvesztés módosított tartalmának értelmezésével kapcsolatos rendelkezések, illetve az intézményesítésüket szolgáló gyakorlati intézkedések. Az idézett, 1974. évi jogszabály 34. §-a szerint a szabadságvesztésre ítéltnek olyan segítséget kell nyújtani, amely lehetővé teszi tényleges integrációját a társadalomba. Ennek érdekében - ha erre mód van - biztosítani kell börtönön kívüli elhelyezését, vagy azt, hogy a büntetés bizonyos részét intézeten kívül tölthesse el. Erről rövid - egy évnél nem hosszabb - szabadságvesztés esetén a területileg illetékes felügyelő hatóság, hosszabb büntetés esetén pedig a "Nemzeti börtön- és próbára bocsátó tanács" dönt. A börtönön kívüli reszocializációs lehetőségek felkutatása minden büntetés-végrehajtási intézet feladatává vált. Az olyan elítéltek számára, akiknek iskolai végzettsége alacsony, lehetővé tették, hogy a felnőttoktatásra létrehozott internátusokban töltsék le a szabadságvesztés hátralevő részét. Ezek az un. népi főiskolák túlkoros személyek általános iskolai oktatásáról gondoskodnak. A büntetés kiszabása után az elítélt ezeket az intézményeket meglátogathatja, és ha meg tud egyezni az intézet kollektívájával, akkor engedélyt kaphat arra, hogy büntetését itt töltsse le. A kábítószerélvező, kóros személyiségű elítéltek büntetésüket - önkéntes jelentkezés alapján - a kábítószer elleni kezelésre

létrehozott speciális intézetekben tölthetik le. Ezek a büntetés-végrehajtás rendszerén kívül működnek, és a kezelték önkéntes jelentkezés alapján nyernek felvételt. Talán a leghíresebb a Ribbingelund intézet, ahol a személyzet minden tagja korábban a kábítószer rabja volt. Az itt alkalmazott kezelési eljárás elsősorban pedagógiai eszközökre épül. (Az intézet lakóit gyakorlatilag gyermekként kezelik, a jó magatartás jutalmául egyre több felelősséget adnak. Nagy figyelmet fordítanak az intézeti lakók külső megjelenésére, nevelnek az öltözködés, a higiénia szabályaira. A közösségben a legnagyobb értéke a megbízhatóságnak van. A csoportos munkához vagy tanuláshoz a kulturált szórakozás, a sport és más kreatív aktivitás mint kiegészítő tevékenység járul.) A terápia általában egy évet vesz igénybe, amit 6 hónapos intézeten kívüli gondozás, a szükséglet szerinti segítségnyújtás követ. Ha az elítélt vállalja a kezelést, maradéktalanul alá kell vetnie magát az intézet rendjének, valamint a kábítószer és az erőszak tilalmának. Ha az együttélési szabályokat megszegi, büntetésének hátralevő részét a területileg illetékes büntetés-végrehajtási intézetben tölti le.

Az 1974. évi jogszabály kétségtelenül legérdekesebb intézménye az elítéltek családban történő elhelyezése. Önként jelentkezőkből választanak ki elítélteket, akik büntetésük egy részét olyan családoknál töltik le, akik erre a feladatra vállalkoznak, és a környezettanulmányok szerint alkalmasak is a tisztességes munkáséletforma példás közvetítésére. Általában mezőgazdasági jellegű tevékenységet folytató családoknál kisvárosokban, farmokon helyezik el az elítélteket. Az állam fizet az elítéltek eltartásáért, és az elítélt be is kapcsolódhat a családi munkába; a tartásdíj ilyenkor teljesítményével arányosan csökken. Ez a módszer általában a kábítószer-élvező elítéltek

körében látszik eredményesnek. A bevezetést követő ötödik évben Stockholm környékén már ötven elítéltet helyeztek el családoknál, 1981-ben pedig már százon felül volt a családi terápiában részesülők száma. A felügyeletet hivatásos pártfogók végzik, rendszeresen látogatják és tanácsokkal látják el a kisközösségeket. Ha az elítélt a magatartási és együttélési szabályokat megszegi, büntetésének hátralevő részét börtönben kell eltöltenie.

Az említetteken kívül az elítéltek foglalkoztathatók külső munkálatokon is, akár szállás biztosításával, akár úgy, hogy a napi munka végeztével visszatérnek a börtönbe. Katonai szolgálat teljesítése is mentesíthet a börtönbüntetés alól. Az elmúlt években az eltávozást vagy átmeneti mentesítést nyert elítéltek túlnyomó többségét a kábítószer elleni, kisebb részüket iskolai vagy szakmai képzést nyújtó intézetekben helyezték el; katonai szolgálatra, külső munkára és családi kihelyezésre csak mintegy 7-9%-uk bizonyult alkalmasnak.¹¹⁵

A reformok során a határozatlan tartamú büntetés alkalmazása váltotta ki a legnagyobb vitát. Korábban - mint láttuk - ez volt az a büntetési forma, amely az ottani felfogás szerint minden kétséget kizáróan a legtöbb esélyt biztosította a veszélyesebb elkövetők megjavítására. A rehabilitációs céllal működő védőőrizet vagy internálás azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A súlyos bűncselekményeket elkövető fiatalok elítéltek és az erőszakos bűncselekményeket elkövetők száma többnyire nem csökkent, hanem emelkedett, tehát az intézmény működésének nem volt általános visszatartó hatása. A prognosztizáló módszerek csődöt mondtak. A bíróságok a kezdeti és látványos kudarcok láttán igen ritkán éltek e jogintézmény alkalmazásának lehetőségével. A hetvenes évek elején Finnországban és Norvégiában még a

korábbiakhoz képest is korlátozták a védőrizet alkalmazásának jogi lehetőségét, s így évente már szó szerint csak néhány elkövetővel szemben szabták ki. Dániában megmaradt ugyan a jogintézmény, de igen ritkán alkalmazták, és az elítéltet az első törvényes lehetőség alkalmával szabadlábra helyezték.¹¹⁶ Svédországban évről évre egyre kevesebb személyt internáltak, majd 1981-ben eltörölték a veszélyes visszaesők határozatlan tartamú elítélésének lehetőségét. Egy évvel korábban szüntették meg a fiatalok (18-20 éves) elkövetők határozatlan tartamú bebörtönzését.¹¹⁷ A határozatlan tartamú büntetési formák visszafejlődéséhez az ismert tények mellett hozzájárult annak felismerése is, hogy a legsúlyosabb, élet elleni bűncselekményeket a skandináv országokban általában nem bűnismétlők követik el, hanem olyan személyek, akik korábban soha nem kerültek szembe a büntető igazságszolgáltatással, hanem valamilyen rendkívüli esemény - például családi konfliktus - következtében alakul ki bennük a pusztító szándék. Velük szemben nem volt lehetőség a határozatlan tartamú büntetés alkalmazására, de a jövőben sincs rá szükség, hiszen az ilyen elkövetők a legritkább esetben válnak visszaesővé.¹¹⁸

A szabadságvesztés kivételes büntetésként történő deklarációja szükségessé tette új, alternatív büntetési formák kimunkálását. Az enyhébb bűncselekmények elkövetőivel szemben a skandináv országokban a messze legelterjedtebb büntetési nem már eddig is a pénzbüntetés volt, mintegy 75-85%-os arányban alkalmazták. A feltételes elítélés szintén a társadalomra kevésbé veszélyes elkövetőket sújtja, azokat, akiknél az elkövetett cselekmény jellegéből következik, hogy csekély a valószínűsége a bűnismétlésnek, és ezért pártfogó felügyelet elrendelése sem szükséges. Ezt a szankciót az elkövetők

néhány százalékkal szemben lehet alkalmazni. A fennmaradó 15-20% esetében a szabadságvesztés és a próbára bocsátás új típusú kombinációját vezették be. A skandináv országok szakemberei abban bíznak, hogy a próbára bocsátás újabb ("intensive supervision") formájának bevezetésével elérhető lesz a szabadságvesztésre ítélték számának további csökkentése. Svédországban például ez a büntetés a próbára bocsátás eddig alkalmazott formájához képest több új elemet tartalmaz. A pártfogolt a hivatásos pártfogóval, vagy a rendőrségnek a megelőzés területén foglalkoztatott tisztviselőjével, vagy mindkettőjükkel tartja a kapcsolatot. Az ellenőrzés rendkívül szoros; hetente két-három alkalommal kell találkozniuk, és a felmerülő problémákat együtt kell megoldaniuk. Mindezt pótolhatja más intézményi reszocializációs eljárás is, például az alkoholista önkéntes részvétele az elvonókezelésben, a munkanélküliek számára rendszeres jövedelmet nyújtó, új munkahely biztosítása vagy szervezett oktatásban való bekapcsolása. Ezekben az esetekben a pártfogó azt ellenőrzi, hogy pártfogoltja az önként vállalt kötelezettségnek napról-napra eleget tesz-e. A próbára bocsátás alatt általában - a fokozott ellenőrzést jelentő próbára bocsátás alatt pedig különösen - fennáll annak elvi és jogi lehetősége, hogy az elkövető a kiszabott büntetés egy részét (legalább 14 napot, legfeljebb 3 hónapot) börtönben töltsön. Erre az elítélt jó magatartása esetén egyáltalán nem kerül sor, az előírt magatartási szabályok megszegése vagy krízishelyzet esetén azonban a bíróság elrendelheti elzárását. Ilyen módon kívánja a jogszabály a társadalmi együttélési szabályok betartására ösztönözni a próbára bocsátottakat. A próbára bocsátás maximális időtartama három év.¹¹⁹ Az intenzív felügyelettel együtt járó próbára bocsátást Svédországban olyan elkövetőkkel szemben alkalmazzák, akik súlyos - korábban szabadságvesztéssel

sújtható - bűncselekményt követtek el vagy viszonylag egyhe súlyú bűncselekményt mint visszaesők valósítottak meg.

A skandináv országokban a hetvenes évek elején megvalósított reformok következtében átértékelődött a próbára bocsátás tartama. A tradicionálisnak számító treatment-ideológia helyét a "social welfare" minimális programja váltotta fel. Ez azt jelentette, hogy lehetőség szerint az elítéltnak állást, lakást, megélhetést biztosítottak, és fokozott hangsúlyt helyeztek a rendszeres kapcsolattartásra, ellenőrzésre. A szociális támogatás elfogadására a továbbiakban nem lehetett kötelezni az elítéltet, az ellenőrzés alóli kibúvás azonban szankciókat vonhatott maga után. A legtöbb skandináv országban az ellenőrzési jogokat a hivatásos pártfogók gyakorolják, társadalmi segítőiket az életvezetési tanácsadásban tudják hasznosítani.¹²⁰

A hagyományos szabadságvesztést kiváltó, alternatív büntetési formák közül a legtöbb vita a köz javára végzett munka ("community service") bevezetése, alkalmazása körül alakult ki. (Ez a büntetési forma nem tévesztendő össze a 19. században általánosan alkalmazott kényszermunkával vagy a munkanélküliek számára államigazgatási eljárásban alacsony béren valamilyen megélhetést biztosító ínségmunkával, illetve közmunkával.) A köz javára végzett munka a bíróság által meghatározott időtartamban önként vállalt, ingyenes tevékenység a helyi közösség vagy a rászorulóknak javára, az elítélt szabadidejének terhére.¹²¹ Általában a rövid tartamú szabadságvesztés alternatívájaként, a felfüggesztett vagy feltételelesen kiszabott büntetés keretei között ajánlhatja fel a bíróság. Bevezetési lehetőségét 1966 óta vizsgálják Angliában. Az Európában elterjedt változat kikísérletezése 1975-ben kezdődött meg Dániában, ahol azután alkalmazása 1984 óta általánosan

elterjedt. Bevezetéséről nemzetközi összehasonlító vizsgálatok után, 1985-ben az Európa Tanács ajánlást fogalmazott meg a tagországok számára.¹²²

Az említett dán modellben a köz javára végzett munkára mint büntetésre a felfüggesztett szabadságvesztés keretében, annak tartama alatt kerülhet sor. A dán büntetőtörvénykönyv szerint a szabadságvesztés végrehajtását akkor függesztheti fel a bíróság, ha az elkövetett bűncselekményre 18 hónapnál hosszabb tartamú szabadságvesztés nem szabható ki. A 40-200 óráig terjedő, a köz javára végzett ingyen munkára a felnőtt elkövető - a fenti feltételek megléte esetén - akkor kötelezhető, ha ezt vállalja. A kötelezettséget 12 hónap alatt kell teljesítenie.¹²³ A két büntetési forma együtt kerülhet tehát alkalmazásra. Egyaránt kezdeményezheti az ügyész, a védelem és a pártfogó felügyelet, az elkövetőnek azonban csak a bíróság ajánlhatja fel. Ha viszont az elkövető a köz javára végzett munkát elvállalta, az büntetésként kikényszeríthető. Ezért ha nem vagy nem megfelelő módon teljesíti, akkor a bíróság dönt arról, hogy a felfüggesztett büntetést vagy annak hátralevő részét átváltoztatja-e végrehajtandó szabadságvesztésre. A köz javára végzett munka felajánlását minden esetben környezettanulmány előzi meg, ennek keretében a pártfogó felügyelő feltárja a szociális körülményeket és a munkalehetőségről is gondoskodik. A felajánlott munka csak olyan tevékenység lehet, amelyről a helyi munkaerőpiaci tanács úgy nyilatkozik, hogy annak elvégzése nem jelent konkurenciát a munkaerőpiacon és a köz javát szolgálja. Ezzel a rendelkezéssel zárják ki azt a lehetőséget, hogy a büntetésként végzett ingyen munka versenyezzen a szűkösen kialakult piacon a megfizethető foglalkozásokkal, amelyekért esetleg munkanélküliek állnak sorban. A dán tapasztalatok szerint a köz javára végzett munka hatékony büntetésnek

bizonyult. 1984-1985-ben 356 elkövetőre alkalmazták, ebből 222 esetben volt sikeres, 28 esetben kellett a bírósághoz fordulni a szabadságvesztés végrehajtása érdekében, 13 esetben az elítélt a felfüggesztett büntetés tartama alatt újabb bűncselekményt követett el. Egyébként az esetek 60%-ában vagyon elleni bűncselekményt elkövetőkkel szemben, 12,5%-ban pedig ennél súlyosabb megítélés alá eső bűncselekmények (például rablás) elkövetőivel szemben alkalmazták.¹²⁴

Európából több országban - Angliában, NSZK-ban, Portugáliában, Franciaországban, Norvégiában, Hollandiában - a köz javára végzett munka valamilyen formájának alkalmazása mellett döntöttek, mások, közöttük Svédország, elzárkózott törvénybe iktatása elől. Az ellenérvek legalább olyan tanulságosak, mint az alkalmazás mellett szólók. A svéd szakemberek szerint a köz javára végzett munka bevezetése a bűncselekmények jellege miatt az egyébként is alacsony börtönnépességnek csupán 50 %-át érintené, de a végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték összetétele olyan, hogy mégis el kell vetni e kínálkozó lehetőséget. A börtönnépesség jelentős többsége ugyanis alkoholista, kábítószerélvező vagy mindkettő és szakképzettséggel nem rendelkezik. Mivel a munkanélküliek nagy többsége éppen a szakképzetlenek és a szenvedély-betegségben szenvedők közül kerül ki, a bűnelkövető és a nem bűnöző munkanélküli elkerülhetetlenül versenyhelyzetbe kerülne egymással, ami a prevenció szempontjaira tekintettel nem kívánatos. A svéd munkaerőpiacon különben sem helyes ezekben az években büntetésként alkalmazni a munkát, miután a társadalmi értékrendben a munkaalkalom egyre inkább jutalom.¹²⁵ A vitából az a tanulság mindenképpen levonható, hogy önmagában nincs egyetlen olyan alternatív büntetési forma sem, amely a végrehajtandó szabadságvesztés

kiváltására feltétlenül és minden körülmények között alkalmas lenne. Tradíciókban, értékrendben, politikai berendezkedésben igen közelálló országok is juthatnak eltérő következtetésre ilyen és hasonló esetekben. A svédek által megfogalmazott ellenérvek azt mutatják, hogy a büntetőpolitikai kezdeményezéseknek még egy új büntetési nem meghonosítása esetén is igen nagy figyelemmel kell lenniük az ország gazdasági, társadalmi adottságaira, a közvéleményre, mert csak így érhető el, hogy a büntetőpolitika a társadalompolitika részeként, a szociálpolitikával harmonizálva érvényesüljön. Ez egyébként a büntetési rendszer és büntető jogalkalmazás hatékonyságának legfontosabb előfeltételének is tekinthető.

A szabadságvesztés csökkentésére irányuló sokoldalú, körültekintően előkészített kísérletek és alternatív büntetési formák kidolgozása ellenére a skandináv országok ítélkezési gyakorlata alig mutat változást a reformok alkalmazása óta. A Bondeson által közölt adatok szerint 1968-1977 között a 100 ezer lakosra jutó szabadságvesztésre ítélt személyek száma Dániában nem változott, Finnországban és Norvégiában nőtt, s csupán Svédországban mutatott egy ideig némi csökkenést. A feltételes elítéltek és próbára bocsátottak 100 ezer lakosra jutó száma Dániában, Finnországban, Norvégiában nőtt és a szintén igen progresszív alternatívákat kidolgozó Svédországban csökkent.¹²⁶ A legutóbbi években - 1983-1987 között - Dániában, Norvégiában és Svédországban a 100 ezer vétőképes lakosra jutó börtönnépeség aránya stagnált. Ezekhez az adatokhoz azonban azt is hozzá kell tenni, hogy az említett országokban ez az arány a legalacsonyabbak között van Európában. (1987-ben a 100 ezer vétőképes lakosra jutó jogerősen szabadságvesztésre ítélték száma Dániában 62, Norvégiában 46, Svédországban 51, Finnországban 86 volt. Ennél kedvezőbb

adatokkal csak Hollandia rendelkezik, ahol a megfelelő adat 37. A jogerősen szabadságvesztés büntetésre ítélték aránya Európában a legmagasabb az Egyesült Királyságban, ahol 1987-ben 100 ezer vétőképés lakosból 96 személy volt jogerős ítélet alapján börtönben.¹²⁷

Az ítélkezési gyakorlatban tett erőfeszítések sikertelensége két dolgot jelez. Mindenekelőtt nehéz, szinte lehetetlen viszonylag rövid idő leforgása alatt szakítani egy hagyományos büntetési ideológiával, amelyben a szabadságvesztés mindig is igen előkelő helyet foglalt el. A mindenkori bűnözés alakulása sem kedvez az új ítélkezési tendencia kialakításának. A statisztikai adatok szerint ugyanis ezekben az országokban évről évre növekszik a súlyos, főleg kábítószerrel és alkoholos befolyásoltsággal összefüggő bűncselekmények aránya. Ha viszont a legsúlyosabb bűncselekmények száma nő, akkor az elvileg csak kivételesen kiszabható szabadságvesztés aránya aligha csökkenhet. A kérdés tehát úgy merül fel, hogy mekkora börtönnépességgel kellene a skandináv országokban számolni abban az esetben, ha ott egyáltalán nem alakult volna ki az alternatív büntetések ilyen széles skálája.

Míg a hetvenes évek elején a treatment-ideológia realisabb, a reszocializációt jobban szolgáló elveit fogalmazták meg, és kísérletet is tettek gyakorlati alkalmazásukra, addig a hetvenes évek második felében már megjelentek azok az elméletek, amelyek a büntetőfelelősség teljesebb átértékelésére törekedtek. Az angolszász rendszerekhez hasonlóan a skandináv országokban is hangot kaptak - és napjainkban egyre erőteljesebben fejtik ki hatásukat - a tettearányos felelősséghez visszatérő, neoklasszikus koncepciók. 1977-1978-ban valamennyi északi országban kormánybizottságok fogalmazták meg azt a tételt, hogy a büntetéseknek vissza kell nyerniük klasszikus értelemben vett punitatív

tartalmukat.¹²⁸ El kell érni - mondták -, hogy a bűnözők és a potenciális elkövetők féljenek a büntetéstől, hogy az valóban komoly hátrány legyen számukra. Ez csak úgy valósítható meg, ha a büntetés a tettehez, az általa okozott kárhoz, annak veszélyességéhez igazodik. A tettarányos felelősségi rendszerhez való visszatéréssel meg kell szüntetni a treatment-ideológia érvényesülésével kialakult társadalmi igazságtalanságot, kiszámíthatóvá és mindenki számára érthetővé kell tenni a büntetést. Az elmélet hívei szerint ugyanis kiderült, hogy az elkövetők megjavítását célzó büntetés antihumánus és irracionális. A határozatlan tartam felesleges szenvedést okozott az elítélteknek, az alkalmazott módszerek nem szolgálták a bűnismétlés megelőzését. A diagnosztikai, a treatmentet szolgáló és az individuális prognózist célzó módszerek tökéletlensége miatt anarchia és igazságtalanság jellemezte a büntető igazságszolgáltatást. Mindez nem jelenti azt - hangoztatták -, hogy le kell mondani a reszocializációról. A tettarányos felelősségi rendszerben kiszabott büntetési időt, amennyire csak lehet, hasznosan kell eltölteni, de nem lehet reális célul kitűzni az elkövető személyiségének átformálását. A pszichoterápiás treatmentet sem kell teljes egészében elvetni. Ha egyáltalán van olyan elkövetői csoport, amelynek hasznára válik, annak e lehetőséget - akár a büntetésen belül, akár azon kívül, de szigorúan önkéntes alapon - fel kell ajánlani. Az elmélet hívei szerint azonban le kell számolni azzal a téves nézettel, miszerint a szorosan vett büntető igazságszolgáltatási rendszer képes megbírkózni a bűnözésben megnyilvánuló társadalmi ellentmondásokkal. A bűnözés és a bűnismétlés megelőzése a legszélesebb értelemben vett társadalmi feladat, a büntető igazságszolgáltatás csak végső eszköz lehet. Tevékenységi lehetősége

viszonylag korlátozott, de e kereteken belül az eszközrendszernek humánusnak, racionálisnak és igazságosnak kell lennie, aminek egyik előfeltétele, hogy a bűnelkövetés felderítése az eddigieknél sokkal hatékonyabban valósuljon meg. Ha a büntetőeljárás törvényes, akkor a bűncselekmények felderítésének az esetek tekintélyes részében sokkal nagyobb a visszatartó ereje, mint magának a büntetésnek. A büntető felelősségi rendszert a mindenkori társadalmi viszonyokhoz kell igazítani. Az emberi szabadságjogok, a demokrácia mai fejlettségi szintjén a néhány napos bebörtönzés, a házi őrizet vagy a próbára bocsátás keretében megvalósuló napi ellenőrzés többnyire elégséges szankció a bűnismétlés megelőzéséhez. Ötven évvel ezelőtt ezek még nevetségesen enyhe büntetések lettek volna - hangoztatták a szerzők. Ha viszont a büntetésben megnyilvánuló társadalmi reakció eltúlzott és főleg kiszámíthatatlan, akkor maga a büntetési rendszer válhat bűnkeltő hatásúvá.¹²⁹

A tettarányos felelősségi rendszer azonban még nem vált urakodóvá a skandináv büntető igazságszolgáltatásban. Vannak, akik komoly kétségeket fogalmaznak meg ezzel az elmélettel szemben. Így például Nils Christie, aki elismeri, hogy a treatmenten alapuló szankciórendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és a treatment-korszak lezártnak tekinthető. Helyesli, ha a szankciórendszer áttekinthetőbb, humánusabb és igazságosabb lesz a jelenleginél; szerinte erre nagyobb esély van a tettarányos felelősség alapján. Ha viszont a szankciónak a tettek veszélyességéhez kell igazodnia, akkor fel kell tételezni egy olyan, a társadalom által elfogadott értékrendszer meglétét, amelynek alapján a tettek ténylegesen és objektív módon megítélhetőek. A modern társadalmakban azonban ilyen értékrendszer nem létezik, hiszen az erkölcsi értékek anarchiájának korát éljük. A tettarányos felelősség így irre-

ális, legalábbis nagyon merev, és újabb igazságtalanságokat szülhet, hiszen a felszínen objektív és igazságos elveket érvényesíthet ténylegesen egyenlőtlen biológiai és társadalmi esélyekkel rendelkező személyiségekkel szemben. Punitatív módon büntethet embereket, akik azért képviselnek az uralkodótól eltérő normákat, azért bűnözők, mert nyomorult helyzetben vannak, és ebbe nem hajlandók belenyugodni. Egy ilyen rendszer eleve nem lehet igazságos és racionális.¹³⁰ Christie szerint ugyanis a jóléti társadalomnak, annak minden jelentős eredménye ellenére, a skandináv országokban is vannak vesztesei és közéjük tartoznak a bűnelkövetők is. A bűnözés és annak enyhébb formái ma például azért láthatóbbak, mint korábban, mert a legrosszabb minőségű slumokat lerombolták, s helyükön most integrált családok kényelmes, tiszta otthonai találhatóak, de nem szűnt meg a volt gettó lakói létformáját újratermelő társadalmi, gazdasági mechanizmus, így a lumpenproletariátus sem. Találkozóhelyük a nagyvárosok hagyományos centrumaiba került, viselkedésük kiáltóvá teszi "eltérőségüket" és vonzza a szigorúbb társadalmi reakciót, az intoleranciát. Az osztálykülönbségek is látványosabbak, mint valaha, ha a szegénység ma már nem is jelenti ugyanazt, mint 80-100 évvel ezelőtt. Egy jól szervezett jóléti társadalom vesztes pozícióra "ítélt" seregéről van szó, amelyben a szociális egyenlőségre törekvő rendszer szötte hálóból kihullók már csak egyéni bukásként, bűnként élhetik meg saját helyzetüket. Többségük egyelőre még jólnevelt, kisebb részük már egyéni lázadó, vesztenivalójuk mindenesetre egyikőjüknek sincs. "A lumpenproletariátus majdnem mindenét elvesztette - írja Christie. Nem fenyegethetők, hogy elveszítik munkájukat, (már) az már megtörtént. Nem fenyegethetők, hogy elveszítik családi kapcsolataikat, (már) az már megtörtént. Azzal sem fenyegethetők, hogy hozzátartozóik szenvedik meg

bűneiket, hiszen a jóléti állam minimális szinten már törődik velük. Akik a legminimálisabb létfeltételek szintjén élnek, azokat nehéz bármivel is fenyegetni vagy kontrollálni."¹³¹ A bűnözők e széles rétege számára sem a tetterányos elveken, sem a treatment ideológia szerint működő büntetőfelelősségi rendszer nem működőképes megoldás. Christie szerint a tetterányos felelősségi büntetés igazságosabb és áttekinthetőbb megoldást talán csak a fehérgalléros bűnözők, a bűnelkövetésben nagy kockázatot vállalók és az első ízben megtévedt átlagpolgárok számára jelenthet.¹³²

E helyzetből - szerinte - csak hosszú távon lehet kivezető utat találni. A megoldás a kisközösségek helyreállításában, a közösségi kohézió növelésében keresendő. "Az olyan kis társadalmi közösségekben, az emberek nem ismerik egymást, igen magas követelmény alakul ki az univerzális magatartásokkal, a hasonlósággal kapcsolatban. Olyan közösségben, amelynek nincs közösségi múltja, alig alakul ki tolerancia még az egyéni deviancia enyhébb fokai iránt is."¹³³ A továbbfejlődési folyamatban igen nagy szerepe lehet a kisközösségi kezdeményezések felkarolásának, pénzügyi támogatásának és az állami, hatalmi kontrollmechanizmusok demokratikus korlátozásának, mert akinek hatalma van, azt állandóan és intézményesen ellenőrizni kell. Ezek a lassú, fokozatos változások vezethetnének a Durkheim által kívánatosnak tartott organikus szolidaritáshoz, amely "csak ott képzelhető el, ahol kicsi a közösség, nagy a kölcsönös függés és a részvevők pótolhatatlanok, ezért gyakorolható a kölcsönös kontroll is" - írta Christie. "A nagyközösségekben - folytatta - a szolidaritás korlátozottabb, mivel a szerephordozók könnyen kicserélhetők, a munkaerőpiacon megvásárolhatóak és kívülállóként "hatalmukkal" felesleges szenvedés okozói lehetnek."¹³⁴

E rendszerben alakulhat ki egy emberarcubb igazságszolgáltatás, amelyet Christie a konfliktusrendezés civilizációjának nevezett. A kisebb súlyú bűncselekmények elkövetése esetén, főleg ha az elkövető és a sértett ugyanannak a természetes közösségnek - lakóközösség, szomszédság, nagycsalád - a tagja, akkor a "közösségi bíraskodás" (conflict participation jurisdiction) vezethet megnyugtató megoldáshoz. A bűncselekmény, mint szükségletkielégítést vagy érzelmi válságot jelentő, problémamegoldó magatartást az esetek jelentős részében konfliktusként kell felfogni, amelyre a büntető szankció nem mindig a leghelyesebb és legcélravezetőbb reakció. Ha nem jár megalázó eljárással, ha nem a hatalom kényszeríti ki, hanem a szolidáris, az egyenlő jogok alapján szerveződött kisközösség, akkor a konfliktus sokszor feloldható a sértett kompenzálásával, megkövetésével vagy a közösség javára tett szolgálatokkal. Az ilyen "ítélet" alapjául szolgáló értékrend annak a közösségnek az erkölcsi felfogását tükrözné, amelyben mind az elkövető, mind a sértett organikusan integrált polgár. A konfliktusrendezés következményeit, a megtalált megoldás helyes vagy helytelen voltát is ugyanaz a közösség volna kénytelen elviselni, tehát a rendszer önmagában biztosítaná működésének hatékonyságát.¹³⁵ E megálmodott rendszer azonban Christie szerint sem helyettesíthetné az államilag szervezett, garanciákkal ellátott büntető igazságszolgáltatást. Ez utóbbiban törekedni kell az emberi értékek, jogok védelmére, a humanizálásra, a dekriminalizálásra, az alapvető emberi alapjogokat garantáló eljárási mechanizmusok érvényesítésére, végül pedig a szabadságvesztéssel járó büntetések csökkentésére.

A Christie által alkotott jövőkép kiindulásában nagyon hasonlít a Durkheim által egy évszázaddal korábban lefestett kívánatos és optimális

fejlődésre. Ez azt jelzi, hogy a polgári társadalom egy egész történelmi korokon keresztül törekedett ugyan a jobbra, de nem a Durkheim által kijelölt úton haladt. A Christie által leírt elképzelések mérlegelése során azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az a történelemben eddig megvalósult legfejlettebb demokrácia elvei szerint működő, jóléti skandináv társadalom körülményeinek bírálatán alapul és annak továbbfejlesztésére irányul. E rendszerben az egyre inkább állampolgári jogokra épülő szociálpolitika, már mai is az integrált társadalompolitika részeként működik, s ahhoz - a prevenciós mechanizmusokon és az utógondozó hálózaton keresztül - szervesen kapcsolódik a büntetőpolitika is. Az értékeknek ebben a világában teljesen másként jelenik meg a közösségi, laikus bírászkodás, mint mondjuk a mai magyar gyakorlatban. Természetesen Christie elképzeléseinek valóra váltása még így is a távoli jövő feladata, és azt sem tudjuk, hogy vajon az emberiség valaha is képes lesz-e humáncentrikus társadalom felépítésére.

A polgári társadalom legújabbkori történetének áttekintése is arról győzött meg, hogy a társadalmi tömegjelenségként létező bűnözés a létfeltételek újratermelődési mechanizmusában jön létre. A tudományos-technikai forradalom a tanulmányozott országokban permanens folyamatnak tekinthető az elmúlt évtizedekben és soha nem látott mértékű változtatási ütemet diktál a gazdasági versenyben. A jóléti állam és társadalom politikai gyakorlata - miközben a piac szabadságával teret engedett az általános jólétet ígérő rohamos gazdasági fejlődésnek - a piac korlátozásával javítani kívánta az esélyek egyenlőbb érvényesülését. Ez a társadalompolitika kollektív, felfelé irányuló mobilitást eredményezett, megnövelte a középosztály létszámát, életszinvonalát, létbiztonságát. A fejlődéssel lépést tartani

képtelen lemaradók leszakadása így még látványosabbá vált. A társadalom két legszélsőbb pólusain élők közötti szociális, életmódbeli különbségek - a deklarált elvek és a jóléti állam társadalompolitikai gyakorlata után - valódi társadalmi konfliktust jeleznek. Az értékválság társadalmi felismerése a hatalmat neoliberális reformok alkalmazására készítette. Az egyénenként, rétegekként átélt kudarc, a saját alkalmazkodásképtelenséggel való rendszeres szembesülés pedig a kisodródók számára egyre racionálisabbá tette a deviáns alternatívát, közöttük a szükségletkielégítő és a konfliktusfeloldó bűncselekmények minden típusát.

A társadalmi különbségek létrejöttében már nemcsak az anyagi javak egyenlőtlen eloszlása játszik szerepet. A folyamatban egyre nagyobb szerepe van a társadalmilag hasznosítható tudás egyenlőtlen eloszlásának, illetve elosztásának. A tudományos-technikai forradalom diktálta tempó szerint egyre több tudásra, szakismeretre, finom specializálódásra van ahhoz szükség, hogy valaki sikereket ígérő státuszban kapcsolódhasson be a társadalmi munkamegosztás rendjébe. Miközben a tudományos-technikai fejlődést egy, a társadalmi átlagot messze meghaladó tudásszintű szellemi elit táplálja, addig a periférián egyre növekszik az olyan tömeg társadalmi jelenléte, amely minimális hétköznapi tudásával egyre nyilvánvalóbban képtelen részt venni a versenyben. Ez az új társadalmi ellentét azért látszik ma feloldhatatlannak, mert - éppen a technikai fejlődés eredményeként - egyre kevesebb ember képes egyre több és szélesebb skálájú termék előállítására, a szükségletek egyre magasabb szintű kielégítésére. Gazdasági érdek tehát nem motiválja a periférián élők műveltségének növelését, rájuk a társadalomnak egyre nyilvánvalóbban nem munkaerőként van szüksége, legfeljebb fogyasztóként

nyerhetnek valamilyen társadalmi státuszt. Ez a kirekesztett tömeg lassan növekszik a jóléti társadalmakban. Az utánpótlásban jelentős szerepe van a harmadik világból történő bevándorlásnak.

A tudományos-technikai fejlődés a gazdaság leghatékonyabb szféráiban a centralizációt erősíti, amely viszont széleskörű társadalmi szervezettséget, az egyént közvetlenül befolyásoló kontrollt tételez fel. Ez a tendencia - amelyet már Durkheim is veszélyesnek látott - rombolja a természetes emberi közösségek kohézióját, így magát a közösséget is. Ha az ember közösségi igénye - amely a legősibb tulajdonságai közé tartozik - nem nyer társadalmi megerősítést, akkor vagy a tőle idegen magányosság lesz osztályrésze, vagy új, sokszor nem legális, amorális, deviáns közösségi formákat teremt a maga védelmére.

A fejlett társadalmakban érvényesülő, a gazdaságból kisugárzó automatizmusok tehát bizonyos szélső rétegeket helyzetük konzerválására ösztönöznek. A periférián élők körében a deviáns reakciók is egyre maguktól értetődőbb megoldások, mint a sikerebben érvényesülőknél. Ez lehet a magyarázat a leghagyományosabb deviáns viselkedési formák, ezen belül különösen a vagyon elleni és erőszakos bűncselekmények egyre növekvő arányaira.

E veszélyekkel szemben vette fel a harcot a jóléti állam. Küzdelme ott volt a legsikeresebb - a skandináv országokban -, ahol a gazdaságpolitika egyenrangú partnerévé válhatott a társadalompolitika, ahol sem az állam, sem a piac nem válhatott egyeduralkodóvá, hanem bizonyos egyensúlyi helyzet alakult ki a politikai küzdőtéren. Ez a helyzet azonban csak úgy jöhetett létre, hogy a hatalomgyakorlás során tudatosan és célzatosan törekedtek az említett céloknak megfelelő közmegegyezésre. Az egyensúlyi helyzetet konzerválhatja az

alkotmányosan intézményesített hatalommegosztás és kontrollmechanizmus. Ebből a helyzetből fakadhatnak az állampolgári biztonságot, az egyenlőbb esélyeket teremtő jogszabályok és intézményi garanciák. A legmélyebb társadalmi-gazdasági folyamatokat jellemző automatizmusok így is utat törnek maguknak - ahogy ezt a skandináv országok példája mutatta -, de a védtelenség, a kiszolgáltatottság mértékén enyhíthetnek a tudatos társadalomirányítás jogilag rögzített eszközei.

A társadalmi válságkezelés tanulmányozása során az egyik legjelentősebb tanulság számomra az, hogy nemcsak a gazdaság- és a társadalompolitikának - az önállóság kölcsönös tiszteletbentartása melletti - együttműködése szükséges az emberibb arcú társadalom megteremtéséhez. Ugyanerre van szükség a társadalompolitika más szférái között is. A legtöbb jóléti állam "gondoskodó" büntetési rendszerében összekeveredtek a büntetőpolitikai és a szociálpolitikai elemek. E hibás megközelítés abból a téves hipotézisből fakadt, hogy a bűnelkövetés forrása a szociális helyzetből fakadó pszichés sajátosság, tehát a kezelés és a felelősségre vonás egyszerre megoldható feladat. A jóléti társadalom tanulmányozása során rá kellett azonban jönni arra, hogy a büntető felelősségre vonás alkalmatlan pillanat, a büntetésvégrehajtás alkalmatlan terep és az emberrel foglalkozó tudományok alkalmatlan eszközök arra, hogy a kétféle feladat összeecsúsztva, néha egymást helyettesítve integrálódjon. E szereptévesztés - amint láttuk - eredeti céljával ellentétes, káros eredményekhez vezetett. Igen nagy szükség van azonban továbbra is arra, hogy a szociálpolitika és a büntetőpolitika együttműködve reagáljon a bűnözés reprodukciós folyamatára, ugyanakkor elkerülhetetlen a profiltisztítás, egymás hagyományos területeinek, tradicionális értékeinek és

eszközeinek tiszteletben tartása. Megengedhetetlen, hogy egy magát emberközpontúnak valló társadalom szankcionálja például a szociális helyzetet vagy a pszichológiai kezelés szempontjainak rendelje alá a felelősségre vonást. A profiltisztítás során ügyelni kell arra, hogy a büntető felelősségre vonás csak végső eszköz lehet. A bűnözésként számon tartott legkülönfélébb magatartások között egyre több az olyan, amely büntetőpolitikai eszközökkel kezelhetetlen és csak azért maradt ebben a körben, mert nem találtak jobb megoldást, vagy találtak ugyan, de az bonyolultabb, átfogóbb intézményi-rendszert igényelt, vagy egyszerűen csak drágább volt.

A skandináv modell hihetővé tette számomra, hogy hosszú távon a politikai szférák átfogó integrációjával megtalálható a megoldás a veszélyek elkerülésére, anélkül, hogy egy centralizált, falanszter típusú társadalom képe vetítődne fel. Ebben a jövőben a büntetőpolitikában egyrészt a Christie által megfogalmazott konfliktusfeloldó közösségi modell dominálhat, másrészt - és csak legvégső soron - a büntető felelősségi rendszer a maga klasszikus garanciáival, amelyeket megalkotóik immár közel másfél évszázada az egyenjogú állampolgárok számára kodifikáltak. Ezek a garanciák akkor működhetnek azonban a társadalmi igazság szolgálatában, ha a bűnelkövetők jelentős többsége nem az eleve vesztes társadalmi rétegből reprodukálódik.

Jegyzetek a II. fejezethez

- 1 Lásd különösen Borchardt, K.: Az 1930-as évek válságának következményei és mai tanulságai. In Válság, recesszió, társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987. Szerk.: Berend T. Iván és Borchardt. 12-13. old., valamint Ferge Zs.: A negyedik út. Kézirat. Budapest, 1988.
- 2 Ferge Zs.: i.m.
- 3 Burt, C.: The Young Delinquent, London, 1925.
- 4 Burt, C.: i.m. 66-68., 83-101. old.
- 5 Thrasher, F.M.: Social Patterns of the Gang. Chicago. 1927. Theories of Society, Vol.II.
- 6 Shaw, C. and McKay, M.D.: Social Factors in Juvenile Delinquency. In National Commission of Law Observance and Enforcement. Report on the Causes of Crime. Vol. 11. Washington, D.C., 1931., Shaw, C. and McKay, M.D.: Juvenile Delinquency and Urban Areas. Chicago, 1942., McKay, M.D.: The Neighbourhood and Child Conduct. American Annals, 1949. 11. sz.
- 7 McKay, M.D.: The Neighbourhood... 178-180. old.
- 8 Shaw, C. and McKay, M.D.: Juvenile Delinquency in the Problem of Delinquency. Edited by Glueck, S. Boston, 1959. 178-179. old.
- 9 McKay, M.D.: The Neighbourhood... 185-188. old.
- 10 Shelley, L.J.: Crime and Modernization. Carbondale and Edwardsville 1981. 9. old.
- 11 Merton, R.K.: Társadalmi struktúra és anómia. Kriminológiai szöveggyűjtemény. Szerk.: Szabó A. Budapest, 1975. 223-224. old.
- 12 Merton, R.K.: i.m. 221-223. old.
- 13 Merton, R.K.: i.m. 217. old.
- 14 Merton, R.K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Budapest, 1980. 394-395. old.
- 15 Sellin, T.: Culture Conflict and Crime, New York, 1938.
- 16 Sutherland, E.H. - Cressey, D.R.: Principles of Criminology 5. kiadás, New York, 1955., 77-80. old.
- 17 Cohen, A.K.: Delinquent Boys, Glencoe, Ill., 1955.
- 18 Cloward, R.A. and Ohlin, L.E.: Delinquency and Opportunity, Glencoe, Ill., 1960.

- 19 Miller, W.B.: Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency. Social Issues, New York 1958. 4.,5-19. old.
- 20 Wolfgang, M.E. and Ferracuti, F.: The Subculture of Violence: Toward an Integrated Theory in Criminology. London, 1967. 9-11. old.
- 21 Cotgrave, S.: The Science of Society, London, 1967. 279. old.
- 22 Toby, J.: Affluence and Addescent Crime. In Task Force Report: Juvenile Delinquent and Administration of Justice, Washington, U.S. 1967. 132. old.
- 23 McDonald, L.: Social Class and Delinquency. London, 1969.
- 24 MacIver, R.M.: The Ramparts We Guard, 1950. New York, 85. old., Idézi Merton, R.K.: Társadalomelmélet... 393. old.
- 25 Castel, R.: "A szegénység elleni háború" az Egyesült Államokban: a nyomor státusza a bőségtársadalmában. Szociálpolitikai értesítő 1985. II. 4-5. sz. Budapest, 300-325. old.
- 26 Merton, R.K.: Társadalomelmélet... 352-353. old.
- 27 Castel, R.: i.m. 310. old.
- 28 Beck, S.: Introduction to the Rorschach Method. American Orthopsychiatric Association Research Monograph, 1. sz. Menasha, Wisc., 1937. 4. In: Somenow, S.E.: Inside the Criminal Mind. New York, 1984., 181-182. old.
- 29 Abrahamsen, D.: The Psychology of Crime. New York, 1960. 14-15. old.
- 30 Abrahamsen, D.: i.m. 54-55. old.
- 31 Abrahamsen, D.: i.m. 17-21. old.
- 32 Glueck S. and E.: Unrevealing Juvenile Delinquency, Cambridge, U.S.A. 1950. 35-40. old.
- 33 Glueck, S.: The Problem of Delinquency. Boston, 1959. 164. old.
- 34 Glueck, S.: i.m. 166-167. old.
- 35 Glueck, S. and E.: Unrevealing Juvenile Delinquency. Glueck, S. and E.: Physique and Delinquency. New York, Harper, 1956. Glueck, S. and E.: Family Environment and Delinquency; London, 1962. Glueck, S. and E.: Delinquents and Nondelinquents in Perspective, Cambridge, Mass, 1968. Glueck, S. and E.: Toward a Typology of Juvenile Offenders: Implications for Therapy and Prevention. New York, 1970.
- 36 Lásd a részletes felsorolást: Glueck, S. and E.: Toward a Typology of Juvenile Offenders. 136-138. old.
- 37 Glueck, S. and E.: Toward a Typology ... 82-83. old.
- 38 Glueck, S. and E.: i.m. 93., 81. old.

- 39 Glueck, S. and E.: i.m. 158-173. old., 25. old.
- 40 Glueck, S. and E.: i.m. 85-86. old.
- 41 Lásd pl. Loeber, R. and Dishion, T.: Early Predictions of Male Delinquency: A Review Psychological Bulletin, 1983. 94. köt., 1. sz. 68-99. old. Lásd továbbá Wilson, J.Q.: Raising Kids, The Atlantic, October, 1983. 45-57. old.
- 42 Lásd mások mellett Studdt E., Messinger, S.L. and Wilson, T.P.: Search for Community Prison. New York, 1968. valamint Glaser, D.: The Effectiveness of the Prison and Parole System. New York, 1969., továbbá Sandhu, H.S.: Modern Correction, Springfield, 1971.
- 43 Warren, M.Q.: Correctional Treatment Community Settings. Sacramento, 1971.
- 44 Toch, H.: Police, Prisons and the Problems of Violence. Washington, 1977. 52-53. old.
- 45 Flynn, E.E.: Patterns and Sources of Prison Violence. Implication for Theory of Control, Montreal, 1978. 299-341. old.
- 46 Struggle for Justice. A Report on Crime and Punishment in America. New York, 1981. 40-47. old.
- 47 Schoen, K.F.: A New Prison in a System Encouraging Alternatives. Montreal, 1978. 225-245. old.
- 48 Flynn, E.E.: Patterns and ... 301. old.
- 49 Wilson, J.Q.: Thinking about Crime, New York, 1977. 188. old.
- 50 Struggle for Justice. ... 145-154. old.
- 51 Morris, N. - Hawkins, G.: Letter to the President on Crime Control, Chicago, 1977. 6. old.
- 52 Szabo, D.: Kriminológia és kriminálpolitika, Budapest, 1981., 184. old.
- 53 Morris, N. - Hawkins, G.: Letter to the President. 1-69. old.
- 54 Morris, N.: The Future of Imprisonment. Chicago, 1974. 85-123. old.
- 55 Schoen, K.F.: A New Prison... 240. old.
- 56 What are the Prison for? Time, 1982. szeptember 13., 43. old.
- 57 Ohlin, L.E. - Miller, A.D. - Coates, R.E.: Youth Correction in Massachusetts. Washington, 1977.
- 58 Von Hirsch, A.: Doing Justice. The Choice of Punishments, New York, 1976. 18. old.
- 59 Scull, A.T.: Decarceration. Community Treatment and the Deviant: A Radical View. New Jersey, 1977. 50-55. old.

- 60 Szabó, D.: Evaluation of Systeme of Criminal Policy. Montreal, 1976.
15-16. old.
- 61 Von Hirsch, A.: Doing Justice... 35-89. old.
- 62 Von Hirsch, A.: Doing Justice... 97-118. old.
- 63 Samenow, S.E.: Inside the Criminal Mind. 3-255. old.
- 64 Idézi Samenow, S.E.: i.m. 178. old.
- 65 Moynihan, D.P.: Coping Essay on the Practice of Government. New York, 1973.
69. old.
- 66 Moynihan, D.P.: The Crises in Welfare. Public Interest, 1968., Winter.
1973. 134-160. old.
- 67 Moynihan, D.P.: The Crises... 141., 156-160. old.
- 68 Moynihan, D.P.: Coping Essay ... 167-184. old.
- 69 Boyson, R.: Down with the Poor. London 1971. 1-9. old.
- 70 Simai, M.: A mai kapitalizmus történeti perspektívában. Valóság,
1985. 4. sz., 12-25. old.
- 71 Borchardt, K.: Az 1930-as évek ... 23-24. old.
- 72 Castel, R.: A szegénység... 300. old.
- 73 Ferge Zs.: A negyedik út.
- 74 Jankovic, J.: Labour Market and Imprisonment. Crime and Social Justice.
London, 8. köt. 1977. 17-31. old.
- 75 Ignatieff, M.: A Just Measure of Pain. New York, 1978., Foucault, M.:
Discipline and Punishment. New York, 1979.
- 76 Ignatieff, M.: i.m. 214-215. old.
- 77 Melossi, D.: The Penal Question in Capital. Crime and Social Justice.
London, 1976. Spring-Summer, 26-33. old.
- 78 Marx, K.: Tőke. Marx és Engels Válogatott Művei, Budapest, 1975. I. köt.,
318-319. old., Marx, K.: Bércmunka és tőke. i.m. 248-249. old. Budapest,
1975.
- 79 Colvin, M.: Controlling the Surplus Population: The Latent Functions of
Imprisonment and Welfare in the Late U.S. Capitalism. The Political Economy
of Crime. Readings for Critical Criminology. Montreal, 1986. 154-170. old.
- 80 Castel, R.: "A szegénység... 321. old.
- 81 Castel, R.: "A szegénység... 309. old.
- 82 Radzinowicz, L.: Ideology and Crime. A Study of Crime in its Social and
Historical Context. London, 1966. 103-116. old.

- 83 Lásd a bővebb kifejtést például: Radzinowicz, L.: Ideology ..., Vass, A.A.: The Probation Service in a State of Turmoil. Justice of Peace, December 18/25, 1982. 788-790. old., Kerner, H.J.: Correctional Treatment Institutions in F.R.G. Concepts, experiences and conclusions. International Annals of Criminology, 1983. 21. köt. 1. sz., 53-57. old., Walker, N.D.: The Ultimate Justification: Crime, Proof and Punishment. Essays in Memory of Sir Rupert Cross. London, 1980. 121-123. old.
- 84 Lásd különösen: Burt, C.: The Young Delinquent, Vass, A.A.: The Probation Service. i.m. 790-792. old.
- 85 Flamm, F.: The Social System and Welfare Work in the Federal Republic of Germany. Berlin, 1983. 449., 492., 567. old.
- 84 Lásd bővebben Gönczöl K.: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. Budapest, 1980. 70-78. old.
- 87 Therborn, G.: Why Some People are More Unemployed than Others, Verso, 1986. In: Ferge Zs.: A szociálpolitika hazai fejlődése. Kézirat, Bp. 1988.
- 88 Townsend, P.: Szegénység Angliában. (Poverty in the United Kingdom, London, 1979.) Szociálpolitikai Értesítő, 1985. 4-5. II. Budapest, 1985. 327. old.
- 89 Townsend, P.: Szegénység... 330-332. old.
- 90 Pratt, J.: Reflections on the Approach of 1984: Recent Development in Social Control in the U.K. International Journal of Sociology of Law. 11. köt., 4. sz., 1984., 344-345. old.
- 91 Badinter, R.: Economic Crisis and Crime. (Council of Europe) Strasbourg, 1982. 4-5. old. Lásd e téma bővebb kifejtését. Gönczöl K.: Gazdaság - bűnözés - büntetőpolitika. Valóság, 1988., 10. sz. 35-49. old.
- 92 Ferge, Zs.: A negyedik út.
- 93 Ferge, Zs.: A negyedik út.
- 94 Euzéby, A.: Szociális védelem Nyugat-Európában. Szociálpolitikai Értesítő, 1987/3. Budapest, 1987. 323-330. old.
- 95 Lásd részletesebben Gara J.: A szociálpolitika szervezeti rendszere Svédországban. Szociálpolitikai Értesítő, 1983. 1. sz. Budapest, 1983. 65-113. old., valamint Esping-Andersen, G.: A szociális állampolgári jogok állama. Szociálpolitikai Értesítő, 1987. 3. sz. Budapest, 1987. 35-66. old.
- 96 Esping-Andersen, G.: A szociális állampolgári... i.m.

- 97 Ferge, Zs.: A negyedik út.
- 98 Esping-Andersen, G.: i.m. 38. old.
- 99 Esping-Andersen, G.: i.m. 35. old.
- 100 Farkas, Katalin: A szociálpolitika és intézményei Norvégiában. Szociál-politikai Értesítő, 1983. 1. sz. Budapest, 1983. 113-145. old.
- 101 Farkas, Katalin: A szociálpolitika ... 114., 132. old.
- 102 Ferge, Zs.: A negyedik út.
- 103 Ferge, Zs.: A negyedik út. Idézi Gough, J.: Human Needs and Social Welfare, Praxis International, 1. köt., 6. sz. 1984. c. munkáját.
- 104 Lásd részletesebben Bárd K. - Györgyi K.: A pénzbüntetése és kodifikációja. Jogtudományi Közlöny, 1978. 1.sz. 10-17. old.
- 105 The Swedish Penal Code. Chapter 1. 7.§. Stockholm, 1981. július 2.
- 106 Uo. Chapter 27. 70-71. old.
- 107 Uo. Chapter 28. 72-75. old.
- 108 Uo. Chapter 25. 65-66. old.
- 109 Terms of Reference. The Committee on Imprisonment. 34. sz. 1979. 3. old.
- 110 Kühlorn, E.: Non Institutional Treatment and Rehabilitation. The National Swedish Council for Crime Prevention, Report N° 7., 1979. 1. old.
- 111 A New Penal System. Ideas and Proposals. English Summary of a Report by the Council's Working Group for Criminal Policy. Stockholm, 1978. 40-41., Joutsen, M.: The Indeterminate Incarceration of Dangerous Offenders in Scandinavia. Crime and Crime Control in Scandinavia. Stockholm, 1980. 75-76. old., Terms of Reference. 4-5. old.
- 112 Svensson, B.: A Strategy for Crime Prevention. International Annals of Criminology, 1987. 25. köt., 1-2. sz. 213-231. old.
- 113 Imprisonment and the Criminal Justice System in Sweden. Stockholm, 1980. 1. old.
- 114 Terms of Reference. 7. old.
- 115 Petterson, T. - Bagge, L. - Bishop, N.: Sojourns away from the Prison. Stockholm, 1979.
- 116 Joutsen, M.: The Indeterminate... 70-76. old.
- 117 Kühlorn, E.: Non Institutional Treatment... 1. old.
- 118 Joutsen, M.: i.m. 72. old.
- 119 The Swedish Penal Code. 75-76. old.
- 120 Kühlorn, E.: i.m. 1-20. old.

121 Az önkéntességnek azért van jelentősége, mert a kényszer munkát először az 1930-as Genovai Nemzetközi Egyezmény, majd később - 1966-ban - a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya törölte el, illetve tiltotta meg. (Elfogadva az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án. Beiktatva az 1976. évi 8. sz. tvr.-rel.) Az egyezmény 8. cikkének 3. pontja szerint "a) senkit sem lehet kényszer- vagy kötelező munka végzésére kötelezni; b) ennek a bekezdésnek az a) pontját nem lehet úgy értelmezni, hogy az azokban az országokban, ahol valamely bűncselekmény miatti büntetésként kényszer munkával járó szabadságvesztést lehet kiszabni, megakadályozná az illetékes bíróság által hozott ilyen ítélettel elrendelt kényszer munka végrehajtását. c) e bekezdés szempontjából a "kényszer- vagy kötelező munka" kifejezés nem foglalja magában: 1. azt a b) pontban nem említett munkát vagy szolgálatot, amely rendszeresen megkövetelhető a törvényes bírói határozat alapján letartóztatásban lévő vagy az ilyen határozattal feltételesen szabadlábra helyezett személytől."

Eszerint a szabadságvesztéssel nem járó büntetések végrehajtása során kényszer munka nem rendelhető el, alkalmazására csak ilyen büntetés tartama alatt vagy azt követően, a feltételes szabadlábra helyezés után a büntetés hátralévő részének tartamára megengedett.

122 Chronological Survey of the Introduction of Alternatives to Imprisonment in the Member States of Council of Europe. Strasbourg, 1985.

123 A köz javára végzett munka a fiatalokú elkövetőkkel szemben is alkalmazható azzal a megszorítással, hogy olyan vagyoni elleni bűncselekmény megvalósítása esetén ajánlható fel, amelyre a dán Btk. rendelkezése szerint 6-8 hónapnál hosszabb tartamú szabadságvesztés nem szabható ki. A fiatalokú elkövetőknel a környezettanulmánynak ki kell térnie a családi körülmények ismertetésére is. Lásd bővebben Balder, J.: Community Service in Denmark. Report on the Experiences with Community Service as a Penal Sanction. In Community Service. Ed. by Albrecht, J. and Schädler, W., Freiburg, 1986. 109-120. old.

124 Lásd bővebben: Balder, J.: i.m.

125 Tak, P.J.P.: Community Service Orders in Western Europe. 4-5. old.

126 Bondeson, U.: Conditional Sentence and Probation, Scandinavian Research Council for Criminology, 1980. 60-67. old.

- 127 Források: Prison Information Bulletin, 1986. December, 1987. December, Strasbourg
- 128 Anttila, J. - Törnudd, P.: Reason for Punishment. Crime and Crime Control in Scandinavia. Helsinki, 1980. 48. old.
- 129 Antilla, J. - Törnudd, P.: i.m. 48-51. old.
- 130 Christie, N.: Neo-classicism: Its Hidden Message. 1978. Kézirat
- 131 Christie, N.: Limits to Pain. Oxford, 1982. 59-61. old.
- 132 Christie, N.: Limits... 62-65. old.
- 133 Christie, N.: Limits... 82. old.
- 134 Christie, N.: Limits... 88-89. old.
- 135 Christie, N.: Limits... 92-95. old. és Christie, N.: Neo-Classicism: ...